

# СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1975 — Ч. 6 (174)

**Р. БАБОВАЛ: РОЗПОВІДЬ  
ПРО ПАМОРОЧ**

**Л. ПАЛІЙ: КАЗКА ПРО КУКУЛКАНА**

**Е. РИЧ: ГРАНИЦЯ Й ІНШІ ПОЕЗІЇ**

**І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ДЕЩО ПРО СУЧАСНИЙ  
СТАН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ  
ЛІТЕРАТУРИ**

**А. ІВАХНЮК: ХОРВАТИ І СЛАВІСТИКА**

**М. КРАТОХВІЛЬ: СПОГАД ПРО ДРУГА**

**І. МАЙСТРЕНКО: ЛЕНІН  
І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ**

**А. КАМІНСЬКИЙ: СЛАБІСТЬ  
РОСІЙСЬКОГО АНТИРЕЖИМНОГО  
ПОЛІТИКУМУ**

“SUČASNIST” — JUNI 1975  
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

Вже появилася друком у Видавництві "Сучасности" повна збірка писань — есеїв, поезій і листів Валентина Мороза і документів, що стосуються його засудів і довготривалої голодівки під назвою

## ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ЕСЕЇ, ЛИСТИ, ДОКУМЕНТИ

Книжка нараховує 288 сторінок друку й видана в мистецькому оформленні Якова Гніздовського з портретами Валентина Мороза, його дружини Раїси та фотографією Раїси Мороз із сином у їхньому мешканні.

До збірки включені всі писання Валентина Мороза — його есеї, поезії, листи, заяви і звернення. В додатках надруковані матеріали до обох його судових справ і вироків, виступи на його оборону, як також повідомлення про його голодівку. Крім життєпису подана бібліографія книжкових видань творів В. Мороза. Завершується книжка ґрунтовними примітками до надрукованих текстів та показником імен.

Ціна книжки 3.90 дол. у м'якій обкладинці і 4.90 у твердій оправі.

Замовлення просимо висилати на адресу В-ва:

В Європі:

'Suchasnist' e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III  
Federal Republic of Germany

В Америці:

Nina Ilnytzkyj  
875 West End Ave., Apt. 14B  
New York, N. Y. 10025

# СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,  
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1975 — Ч. 6 (174)  
РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ  
МЮНХЕН

*Видає:* Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

*Редакційна колегія:* Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

*Herausgeber:* Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)  
Bundesrepublik Deutschland

*Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich:* I. Czornij

*Druck:* Gebrüder Westenhuber  
München 12, Heimeranplatz 4.

# РОЗПОВІДЬ ПРО ПАМОРОЧ

З НЕДРУКОВАНОЇ ЗБІРКИ "КОЛИ ЗЕМЛЯ КОЛИ ЖЕВРІЄ"

*Роман Бабовал*

1

мої коханки безіменні  
стежки круті до тебе  
несходимі від тебе  
границі мого царства безмежні  
незборимі непривітний наш  
поріг і непохитна брама до  
молочних рік  
підступний наш гостинний хліб  
підступний келих  
і кожне слово звабне

2

до стола прибули друзі  
їх потруїла вода твоєї  
криниці зовсім непомітно у  
саду далі визрівають овочі  
червоні  
я попрощаюся з тобою і  
піду  
в моїй кишені бохонець  
черствого хліба піду за  
друзів помолитися

3

памороч птахів на паперовім небі  
памороч комах на лезі божевілля  
памороч дракона в крейдяному вирі

памороч самотніх соняшників  
памороч горіха в кризі віщування  
памороч криниць оброслих дереном  
памороч хрестів на роздоріжжях спеки  
памороч гриба в ногах рододендрона  
памороч царівни завороженої  
памороч навік заклятих брам

4

вистачить прислухатись до твого  
тіла вистачить заснути між двома  
обіцянками вистачить поплутати  
стежки до тебе вистачить прикласти  
вуха до кори найстаршої дубини  
смак твоєї шкіри нагадати  
вистачить на днину посивіти  
пересіяти дощ вистачить час перекути  
на безсмертя покоритися липкій землі  
і ми — на межі паморочі й божевілля

5

вітер видуває павутиння срібла  
з кульбаб  
вітер навіює святість грибам  
роздоріжжя  
вітер вирізьблює деревам  
довгу самоту  
вітер плекає вогні в кутку  
небокраю  
вітер ломить памороч птахів  
вигнання

6

я вивчив ім'я твоїх коней напам'ять  
краску сіножатеї форму соняшників  
запах колоска що вистає  
з твоєї пазухи я порівняв тебе  
до тучної погоди до жаринки маку

4

у вогні пшениці безмір скарбів  
я наніс у ноги райдуг  
в аварії рослин зустрівся з тобою  
і з божевіллям віч-на-віч лишився  
без тебе

7

золотом комахи обкули сонце  
комахи розірвали шати жита  
ми повернемось в той сад де  
місяць прив'язує до дерева  
червоного коня і нагу ніч  
і люльку смокче в сизому  
похміллі оплетуть  
нам пам'ять  
трави вогкими язиками  
у виноградинці замешкала бджола

8

гукнути в порожню дупла  
випалити острови до попелу  
затопити  
вигадати дні — вигідніші  
пересіяти пам'ять  
пересіяти тривогу  
передати мудрість синові  
спокуситися на секунду шалу  
переродитися в горіх в часі кохання  
згоріти самотнім птахом на дубовому ребрі

9

ріка зашморгнула моє село  
ріка задавила сад повен  
бджіл  
повен сонця  
твоя шкіра в пшеничному  
полі приголубила сум  
птаха заманила пристрасті  
комах між

твоїми грудьми вибухли  
джерела і пляма ночі

10

між сном і памороччю  
між тривогою й розчаруванням  
б'ються крила метелика крила  
вогню ти розплітаєш косу  
й світ до розміру травинки  
звужується чародійний дощ  
тремтить на дні кишені  
пекло — під напнутим біллям  
моршки рахують спраги шкіри  
між попелом і божевіллям



# КАЗКА ПРО КУКУЛКАНА

*Ліда Палій*

## *КОСУМЕЛЬ — ОСТРІВ БОГИНИ ІСЧЕЛЬ*

Зараз за єдиним на острові селом Сан Мігель починалися джунглі. Із безлистого лапатого дерева важко злетіли грифи. Я думала про те, чому ці понурі птиці завжди сидять громадами на мертвих деревах, і пригадала свій смуток і байдужість, які привезла з собою з півночі. Приїхала сюди надаремне, бо безнадію і провесняний сірий сніг заміняла тільки на одноманітність спекотних днів. У грудях осталася порожнеча. Хтось відійшов, недбало чалапаючи, і залишив тільки відгомін кроків.

Мій винаймлений старий автомобіль марудно туркотав на гостинці. Деревка, зелено-брунатні під кінець сухого сезону, товпилися обабіч дороги, болісно здушували її і збігалися в одній точці на горизонті.

Від хащів і від асфальту промінювалася спекота, здавалося, що джунглі тихо тріщать, немов би горіли. На гостинці не було ні людей ні автомобілів, тільки незграбні, доісторичні ігвани вигрівалися навсонні. А сонце висіло біло й непорушно в zenіті.

По довгому часі я виїхала з лісу, дорога завершила під прямим кутом. З шумом та ревом проголосило свою присутність Карібське море. Шлях ішов берегом. Море було безкрає і самотнє, ніде ні корабля ні навіть човника. Хвилі пінилися, розбивалися об чорні коральові рифи, бризкали гейзерами в небо, оббивалися об мою байдужість.

З цього боку йшли вітри на острів, шарпали карлючкуваті дерева на побережжі й вигинали віття пальм, мов руки жінок, що побиваються в жалі.

На карті я бачила, що на цім побережжі немає нічого помітного, крім виступу в море — Пунта Морена. І десь із глибини безнадії народилася потреба доїхати туди.

На виступі побачила дімок між деревами. На ланцюжку рвалася і пищала мавпочка. Об один із пнів стояв обертий мотоцикл, але видавалося, що людей не було. Я пройшла до тераси, на якій стояли столики невеличкого ресторану, а на них обернені догори ногами крісла. Свистів вітер, десь скрипіли двері. Внизу море далі стогнало й пінилося.

Нагло я здригнулася, бо не сподівалася почути людський голос:

— Добридень туристці.

Раніше не помітила, що на гамаку, завішеному між деревами, лежав молодий чоловік. По нім бігали соняшні плями і він увесь мерехтів. Золотий чоловік із золотою бородою.

Я зовсім розгубилася.

— Хто ви такий і звідкіля взялися в цій порожнечі?

Чоловік опустив ноги додола.

— Я міг би збрехати, що попсувався мені мотоцикл, що студіюю в цій країні мітологію майя, але вам, одначе, скажу правду: я бог Кукулкан — "Опірений вуж".

Я засміялася і запропонувала, що підвезу його до села.

По дорозі чоловік розпитував, чому в мене такий смуток на обличчі, і я відчула потребу про все розказати. У нього були такі добрячі очі. Я сипала свої уболівання в його розгорнуті долоні, він усе розумів.

— Зла людина вийняла вам серце, як це часом робили жерці майя. Слід знову заповнити порожнечу в грудях. Добре, що ви приїхали на прощу в цю країну.

Я думала, який дивний цей чоловік, і заохочувала, щоб він розказав про себе.

— Я первісно називався Кецалкоатл і жив тисячу років тому на заході в країні толтеків. Я є переможне сонце, що схиляється до заходу. Я бачу не бачене, як он зорі вдень. Про моє походження є різні міти. Одні вірили, що я прийшов з-за моря, тому що я білий та ще й з бородою і зовсім не схожий на інших індіан. Другі казали, що Чімальма, жінка володаря толтеків Міскоатля, проковтнула синьо-зелений нефрит, і так я чудотворно зачався. Мій дядько Ігуатмал убив мого батька, а матері довелося тікати у Теплоцтан. Там я й родився. До школи послали мене в Сочікалко — "Місце квітів", де я всіх здивував своїм розумом і релігійністю. Коли я підріс, повернувся в країну предків до міста Тулі. Там і вбив лихого дядька, вкинувши його в огонь. Тоді знайшов тлінні останки батька й поховав його з належною почесною. Мене обрали володарем. За допомогою майстрів із Теотігуакану я поставив величні святині й піраміди. Досьогодні в Тулі стоять виструнчені кам'яні воїни, що підпирали стелю. Тупо дивиться на світ напівлежачий Чак Мул з тарілкою на грудях, в яку кидали ще теплі серця. Я заборонив людські жертви, хоча демони спокушали мене, щоб продовжувати цей жорстокий звичай. Я вимагав дарувати тільки квіти, метеликів і малих пташок. Я був проти війни й насильства. Сам вів аскетичне життя.

Жерці жорстокого чорного бога Тескальтіпоки — "Задимленого дзеркала" не сподобали собі моїх змін і підступно мене прогнали. Зі мною пішло багато земляків, і ми по довгих

мандрах забрели сюди, в країну майя. Тут мене прийняли за свого бога й перейменували на Кукулкана.

Сьогодні мене вже призабули, але я все ж таки повертаюся в цю країну що 52 роки у святий рік Ізолкін.

Ми вїхали в село. Воно було запилене й нецікаве. З-під коліс розбігалися сполохані кури й індики.

Я сказала золотому чоловікові, що мені подобався міт про Кукулкана.

— Це не міт, а правда, вам слід у мене повірити, тоді поможу повернути серце.

Дивний чоловік зійшов із автомобіля на площі села. Я побоялася втратити його передчасно й гукнула за ним:

— Коли вас побачу?

Але Кукулкана вже не було.



Спека стала менш дошкульною. На готелевому пляжі пустка. Такого пізнього сезону туристів уже мало. У мене ще щемів біль, але байдужість помалу відступала. Я вперше від приїзду почала глибоко відчувати природу.

З цього боку море було спокійне, по плесі слалися різнобарвні стрічки. На горизонті, де повинні бути береги Юкатану, напнуто чорну нитку, нижче стелилася гранатова биндочка, далі ширша волошкова смуга, тоді зелена, а коло самих берегів бірюзова. Дно хиталося зараз під плесом. Хотілося черпати долонями воду, мов біле вино.

Лягідно котилися хвилі, вигладжували прибережний пісок, піна танула і поверталася в море. На мокрому піску на мить залишалося синє небо, мов у дзеркалі. Мені нагадалося, що саме синій колір присвячений богові Кукулканові, і по тілу розійшлося тепло.

Своїми думками я немов би виворожила нового знайомого. Коли оглянулася на берег, він уже стояв за мною. Тоді взяв мене за руку й попровадив уздовж берега.

Пузаті пальми, розмальовані низом біло, гнулися до сонця, майже стелилися по піску. Угорі, під зеленими вибухами корон, купчилися недоспілі кокосові горіхи. Внизу, по мерехтливому мереживу тіней, ганяли на високих ніжках довгохвості чорні птахи, мов у карнаваловій ятці, де стріляють. Птахи покрикували хриплими голосами.

Почало срібно заходити сонце, і весь світ почав ярити. Срібно дзвонило пальмове листя, його силюети помалу западалися в небо.

— Кукулкане, як постав цей світ?

— Чотири боги напрямів: бог сходу, якому присвячений червоний колір, півдня з жовтим кольором, заходу з чорним та

півночі з білим, разом із світлом, що плило по поверхні води створили все навколо. Світ спочивав тоді на плечах великого крокодила, а кругом у воді цвіло латаття. Спершу постала рістня, згодом звірі й гірські духи. Щойно тоді боги зліпили людей з глини, але люди розтанули під час великого потопу. Потоп знищив і дерев'яних людей, які не мали ні душі ні розуму. Тоді боги створили досконалих людей з кукурудзи й іншої рістні.

Настав вечір, небо було оксамитночорне й м'яке, з великими доспілими зорями, і хотілось їх збирати в подолок. Кукулкан продовжував:

— Над нами є тринадцять верстов неба і тринадцять богів правлять ними. В небі люди відпочивають у тіні дерев, ніхто не працює, немає болю й терпіння, є подостатком їжі та питва.

Під нами пекло, там уже люди терплять голод, холод і втому. Царює там А Пуч, бог смерти. У нього череп, замість голови, а довкола шиї дзвіночки. Його символи — пес та сова.

Усі речі, всі істоти є маніфестацією якогось божества, виявом його волі. Дні — це боги, які несуть тягар часу на плечах, приходять із темноти минулого й ідуть у темноту майбутнього. Світ — це відвічне змагання добра із злом.

Доброзичливі боги приносять дощ, запліднюють кукурудзу, спричиняють добробут. Злорадні приносять посуху, гурагани, війну, руїну і смерть.

Найстаршим богом є добрячий беззубий дідуган Іцамна. Він є паном неба й сонця, він винайшов письмо й медицину.

Зійшов місяць. Я відчула, як довкола мене все живе, дихає. Зняла сандалі й почула дотик піску під ногами. Слухала, як шелестять пальми, як шумить вода, як солодко пахнуть нічні квіти.

Кукулкан провадив мене у воду.

— Нам слід поклонитися богині Ісчель. Вона є жінкою Іцамни, богинею місяця, винахідницею ткацтва. Їй присвячений цей острів. Сюди приходили принаймні раз у житті на прощу жінки з цілого краю майя.

Ми пішли в море вище колін. Літепла вода пестила мої ноги, до них липли поли довгої сукенки. Ми стояли по самій середині дороги із золотих дзеркалець богині.

## *ПОШУКУВАННЯ В УШМАЛІ*

Готель в Ушмалі, наче стара мекіканська гасієнда. Усе тут злагоджене на те, щоб хоронити від спеку: коридори з відкритими до саду аркадами, затінені сальони, блискучі кахлі на підлогах, темнозелені мережки пальмового листя у вазонках і безліч квітів у високих урнах.

Відчувала неспокій. Бігала сходами й коридорами, заглядала в усі закутки, наче б чогось шукала. Відгомін моїх кроків відлунювався в самотності майже покинутого готелю.

У бібліотеці в кінці коридору між старими запиленими книжками знайшла історію ранніх майя. У ній ґравюри з зображенням зарослих джунґлями руїн, таких, як їх вперше знайшли археологи.

У своїй кімнаті сіла в плетене крісло-гойдалку й почала читати книжку. Довідалася, що релігія майя постала з поєднання примітивної персоніфікації природи з культом поклоніння небесним тілам. Її тлумачила й служила їй каста жерців: астрономів, математиків, ворожитів і знавців ритуалу. Найвищим релігійним і світським авторитетом, як і військовим вождем, був Галач Юнік — "Великий пан".

Далі автор вилічував богів, між ними і добродійного Чака — бога дощу, вітру, грому й плодючости.

Прямокутне обличчя Чака відображене на багатьох будівлях в Ушмалі. У нього великі круглі очі, сльози, що символізують дощ, і довгий закоцюрблений ніс.

Оглядала ці будівлі перед полуднем. Було парно, руїни тремтіли у випарах спеки. Джунґлі товпилися навколо білого каменя мов би хотіли все знову проковтнути. Поблизу чоловіки стинали машетами хащі. Пах дим. На далеких полях горіло кукурудзиння, підпалене перед дощовим сезоном. Нищили старе, щоб робити місце на нове.

З верху "Піраміди чародія" було видно, як боком ішла буря, небо мерехтіло блискавками бога Чака.

Ушмал занепав ще до приходу толтеків. У руїнах не знайшла Кукулкана й тепер у книжці його не було.

Закрила книжку. Зовні в джунґлях, що підходили під саме вікно, галасували птиці: щибетали, пугутькали, свистали, тьохкали і крякали. Хвилинами здавалося, що жаліються, то знову, що про щось запитують. Бородата пальма ледве колихала маєстатичними вахлярами віття. Пронизана заходячим сонцем зелень нагадувала мені опіреного вужа. Запах тропічних квітів втискався до кімнати, бо у вікнах не було скла. Дерев'яні лиштви перепускали зелене горіння, і білі стіни видавалися смарагдовими. Округле дзеркало з важкими металевими оздобами стало другим вікном у гущу. Під кроквами на стелі монотонно обертався і бринів вентилятор. На взористих кахлях поприсідали темнокоричневі важкі меблі, а на столі красувався розмальований керамічний півень. Усе було таке типово мекіканське. Я заспокоїлася, бо вже знала, що мені нічого шукати в Ушмалі.

## СУМ'ЯТТЯ В ЧІЧЕН ІЦІ

День був дзвінкий, і кудись ділася гнітюча духота. Тут у Чічен Іці зверху будівлі, яку археологи назвали "Монастирем жрекинь", видно було синю баню неба над безкраєю рівниною Юкатану. Верхи інших руїн видавалися білими островами в морі хвилястої зелені. Усе ніби мирне й затишне. Однак ген за "Домом слимака", за "Гробівцем верховного жерця", за "Домом оленя" починався північний комплекс будівель, в якому був помітний відгомін жорстокости і страхіття. З самого краю в лісі був колодязь жертв — широка, кругла западина в землі. По прямовисних стінах скапувала зелень джунглів, а ген унизу тьмяніло чорне плесо, в якому вже нічого не віддзеркалювалося, не було вже ні неба, ні сонця, тільки обпале мертвоє листя. Безодня мов би й досі чекала жертви.

Довкола площі стояли відреставровані будівлі. Із "Святині ягуара" володар з почтом колись дивився на гру в м'яча на площі внизу. На стінах барельєфи із зображенням ритуалу гри. В жерця в одній руці ніж, а в другій обрізана голова капітана дружини, що програла. За плятформою з зображенням людських чашок присадкувата "Святиня воїнів". Перед входом напівлежачий Чак Мул з тарілкою на грудях. На стінах фрески із сценами завоювання майя і фризи з зображеннями ягуарів, койотів і орлів, які держать людські серця. На колонах воїни із списками. Віяло холодом, і мені йшов дроз поза шкіру.

Тоді щойно підійшла до піраміди Кукулкана, на якій не було клейма смерті.

До цієї піраміди повернулася знову по полудні й поклала квіти гібіскуса перед червоним ягуаром з цятками зеленого нефриту. Серце билось мені прискорено, чи від стрімких сходів, чи від зворушення.

Коли спочивала на вершку, почувала свист іволги, а майя вірять, що це віщує несподівану зустріч.



Із фресок зійшли білі ліп'янки із стріхами пальмового листя й згуртувалися в село. Зійшли й чоловіки з шоколядовими обличчями, орлиними носами, із скісними очима, повними здивування, зійшли жінки з блискучим чорним волоссям, зав'язаним у вузлик заду. Хтось вдихнув життя в ці постаті, і вони заметушилися.

На площі села між чоловіками, що сиділи на лавках, я побачила мого золотого Кукулкана. Він розпитував індіан і щось записував. Угледівши мене, подвівся й розпрощався з своїми співрозмовниками. Мене кортіло розпитати його, що він тут робить,

але промовчала, бо знала, що дістану подібну відповідь, як тоді вперше.

Ми пішли гостинцем. Була неділя, і все було радісне, пульсувала живучість. Сонцем осяяні, радісні індіяни йшли повз нас і дивилися нам прямо у вічі. Присадкуваті жінки в невідперезаних білих вишиваних сорочках здавалися прямокутними дамами з карт до гри.

Обабіч дороги стелилися плянтації агав. Вони цвітуть тільки раз у житті перед самою смертю. Далі були вигорілі поля торішньої кукурудзи. Тоді Кукулкан оповів про доброзичливого Юм Какса, якого зображували з кукурудзяним качаном на голові і з квітучою рослиною в руці. Цей бог піклувався хліборобством, господарством і лісом.

Далі дорога вела вже між деревами. Десь зовсім близько воркували дикі голуби про любов і про вірність.

Кукулкан видавався мені дуже близьким. Він дивився туди, де над верхами дерев відсвічувала до сонця святиня на піраміді, і розпитував, що я бачила в Чічен Іці. Він був незадоволений з моєї відповіді.

— Ви бачили тільки каміння. Чи можете уявити життя тут, коли це місто було святим, коли тут пульсувало життя? Прочани приходили сюди з далеких сторін. Правда, були і жорстокі звичаї. Дорогою до колодязя йшли процесії, несли дари і вели очманілих хлопців чи дівчат. Малювали їх синім, оздоблювали різнобарвними перами й у час церемонії кидали в чорну воду. Складали людські жертви й перед святинями, виривали живцем серце. Вимагав цієї жорстокости бог Ек Чуа, осоружний, мальований чорним, з обвислою нижньою губою. Він був патроном війни й наглої смерті.

Мені приємніше згадувати радісні, хмільні святкування. На це жерці призначали сприятливий день. Люди постили перед святом, не їли ні м'яса, ні чілі-перцю. У призначений час збиралися на площі перед пірамідом. Приходили сюди просити богів здоров'я, врожаю, довгого життя, молили прогнати злих духів, складали жертви з їжі, дорогоцінностей, палили вогні, відгравали ритуальні п'єси. Актори в масках уособлювали звірів, птахів та богів. Трубили в мушлі. На носилках несли пишно одягнутих жерців і аристократів. У них були прегарно різьблені нашійники, браслети з нефриту, фантастичні убори на головах. Грала музика із флейт, брязкалець і бубнів. Народ танцював весь день без відпочинку. Ритмічно плескали в долоні, вибивали такт срібними й мідяними дзвіночками, прикріпленими до зап'ястків, до ніг і до стану. Метлялися кольорові стяжки, мерехтіли на сонці різнобарвні пера, пах ладан. Усе шаліло, виривало, миготіло.



По вечері сиділи ми разом з Кукулканом на терасі готелю. Мені було затишно, наче б мій корабель по довгій бурі приплив у пристань. Над нами світили знову зорі, котився Великий Віз, а по прямій лінії від задніх коліс була прикріплена, мов цвяшок, Полярна Зоря.

— Це зоря кирпатоносого Самана Ека. Він провадив купців на суші й на морі і йому складали жертви в придорожніх вівтарях.

Над тропічним парком зійшов місяць у повні. До нього приплила силюета прасвітньої папороті.

Ми пили вино, багато червоного вина. Хтось грав на фортепіяні, все голосніше, голосніше...



У малій хатці пахло сухим пальмовим листям із стріхи. За вікном скреготіли бамбукові пні, покрикували нічні птиці, але всередині було затишно. Над ліжком висіла сітка для охорони від москітів, наче білі волокна кокону. Видавалося, що коли загорнуся в нього, то рано вже прокинуся прегарним метеликом.



Коли пробудило мене сонце, Кукулкана вже не було. На столі білів лист:

"Пробач, що відходжу так несподівано. Я не сказав Тобі, чому тоді покинув Тулу. Підступний бог Тескальтіпока запросив мене на бенкет і дав багато пити. Я був необачний, зовсім підхмелився й заснув. Коли прокинувся, біля мене була молода танечниця. Мені, який вів аскетичне життя, стало соромно за те, що сталося, і я покинув свій край.

Тепер я відходжу звідсіля. Вірю, однак, що зміг Тобі допомогти, що Ти забула своє горе, що навчилася любити світ і що Твоє серце повернулося до грудей.

Твій Опірений вуж"

Я була приготована на відхід Кукулкана. Намагалася не сумувати, пригадала, що він велів утішатися життям, відчувати життя всіма своїми почуттями.

Я вийшла в парк. Оновленими очима дивилася, як іскрилися сотні сонць на овалному листі гумових дерев, як повільно гребли весла бананового віття. Урочисте сонце нап'яло золоті нитки між небом і землею. Цілим своїм еством почула дзвеніння землі. Десь усередині в мене зацвіла пурпурова буґенвія і полум'яний гібіскус. Пахло соком цитрини, на устах відчувала смак спілого манґо. Смуток відійшов.



# ЕЙДРІЄН РИЧ: ГРАНИЦЯ Й ІНШІ ПОЕЗІЇ

*В перекладі Марти Тарнавської*

*Ейдрієн Рич (Adrienne Rich) — передова сучасна американська поетка, авторка восьми збірок поезій. Перша з її книжок "Зміна світів" (A Change of World) отримала в 1951 році нагороду Єйлського університету для молодих поетів (Yale Younger Poets Award). Її книжка "Занурення в руїну" (Diving into the Wreck) принесла поетці половину престижної нагороди американських видавців National Book Award за 1974 рік. (Другу половину нагороди отримав Елен Гінсберг).*

*Про цю збірку критик Марґарет Етвуд написала в New York Times Book Review, що це "одна із тих рідкісних книжок, які примушують вас усвідомити не тільки те, що ви думаєте про цю книжку, але теж, що ви думаєте про себе самого. Це книжка, що сама ризикує, але примушує ризикувати і читача".*

*Цього, 1974 року, появилася нова книжка Ейдрієн Рич "Поезії — вибрані та нові, 1950-1974" (Poems: Selected and New, 1950-1974).*

*Ейдрієн Рич, народжена 1929 року, здобула освіту в Радкліф Коледжі, є вдовою і матір'ю трьох синів, живе в Нью-Йорку та вчителює у Нью-йоркському міському коледжі.*

*Переклади друкуються за дозволом автора.*

## ГРАНИЦЯ

Що сталося тут — це, далекі,  
розіб'є світ на частки дві:  
пів мені і пів тобі.  
Це тут межа для розбиття,  
бо затісний узор життя,  
щоб умістився ти і я.  
Який могутній волосок,  
що через нього долі крок  
веде у самоту думок —

та цей же волос, злу на злість,  
противоріч єднав би зміст  
і міг би бути — наче міст.

Із збірки:

Selected Poems (London, 1967)

## ЛЮДИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

Обличчя їх — безпечна обстановка  
голландських кахлів, перських килимів,  
де ваза, повна овочів, стояла  
у безтурботнім світлі пополудня —  
їх голоси, їх постаті в городі,  
як чай там ставили, чи підтинали зелень,  
нас переслідували і смутили.  
Бо бути молодим — це означало  
бувати-жити завжди в домі інших,  
чий мир був наш лиш з другої руки,  
не нами створений і був він наш недовго.  
Не наш був звичай дому, і не наші  
від сонця зблякли голубі завіси,  
ні згадка про різдвяне прийняття  
з-перед років — їх спомини усі  
про власну владність, про буття підвладним,  
ми куштували з заздрістю. Ласкаві,  
вони дали б нам все. Ось ваза фруктів  
для нас поставлена, і нагорі кімната  
для нас лише. Та не могли нам дати  
літ два десятки досвіду життя.  
Ніколи теж нічого не казали  
про пляму на блискучій балюстраді,  
про тріщину в вікні у кабінеті,  
ні про листи, заховані в шухляді,  
ключ від якої десь давно пропав.  
Все мали зрозуміти ми, вернувшись,  
колись, в наш час: як мир здобуто цей,  
скільки домов було і скільки недомовлень.

Із збірки:

Selected Poems (London, 1967)

## УЛАМКИ

### 1. ПРОРИВ

Музика слів  
сприйнята як факт

Сходи що не вмщали нас удвох  
розколені в повітрі

Власне "я" заховане в урну  
мов попіл

Любила тебе більше як ти міг сам  
— ким ти не був, любила —

І досі люблю але тільки  
як одне із облич на вулиці

### 2. ДОРЕЧНІСТЬ

Як стати віч-на-віч  
тій ученості

Критики писали відповіді  
але питання були нашими

Груди, рамена  
пробуджені в холоді

Горня йогурту  
опівдні з'їджене  
і жодних пояснень

Книжки що їх ми позичали  
пробуючи читати один в одного думку

Накопичення дешевих видань  
з обох боків ватрана  
купа їх біля ліжка

чи робить різницю  
що книги ці  
постали з невисловного болю

як денне світло із тих годин

коли неон горить  
на вежі забезпеченої компанії  
цілу ніч немов місяць

### 3. СПОМИН

Включений в її тіло  
дійшов до завершення  
та це не робить різниці

Що ж може спяяти сполуку  
як не це

Вся мудрість про любов  
не має значення

Закохуємось на словах  
а кінчимо в мовчазності  
в її двозначності

Завжди кохаємо і кінчимо  
бо в світі цім немає місця  
тим бути чим ми мріяли

Чи ми як він казав  
із цього покоління що забуло  
блискавку грому і сирени налету

і один одного

### 4. ЧАС І МІСЦЕ

Пливкий туман згоряє  
вздвож дороги

Плюскіт води  
світло на стінах халупи

Сміття виносимо рано  
на вогку вулицю

Прокинувшись, завжди ті самі  
старі становища  
займає розум

новий день твориться  
як чашка порцеляни

твердий, сметанкового кольору, що не б'ється  
навіть в час наших подорожей

## 5. ВІДКРИТТЯ

Сьогодні вранці: читала Сімону Вейл  
про втрату ласки

випила склянку води

загадала сновиддя що розбудило мене:

хтось, може й більше їх  
вдерся в мою кімнату  
з наміром вбити

Я кличу ім'я твоє  
ритм двох його складів  
дзвенить крізь сон

знаю що надаремне  
знаю

що спиш не чуючи

кличу ім'я твоє  
мов закляття

мов знаки що їх виконують  
забобонні

що є вірними цього світу

*Із збірки*

The Will to Change  
(New York, 1971)

# ДЕЩО ПРО СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Іван Кошелівець*

В одній доповіді годі було б, говорячи про сучасний стан української радянської літератури, заходити аж у такі розгалуження, щоб подавати аналізу творчості окремих письменників чи й ще далі — зупинятися в деталях на окремих літературних явищах. Таке було б неможливе навіть у великій доповіді. А що великих доповідей назагал не люблять і ми враховуємо це, то в нашій і поготів така можливість відпадає. Тому доповідач вважає, що вистачить визначити загальні тенденції розвитку літератури і специфіку структурних змін, що зайшли в ній останнього часу.

Хотівши говорити про сучасний стан української радянської літератури, не можна зробити це в перетині одного дня. Поняття сучасність включає в себе певний відтинок часу, характеристичний специфічно властивими йому лініями розвитку, іманентними літературі на момент такого перетину.

Для розуміння нашої літературної сучасності потрібно брати, здається нам, ціле останнє десятиліття, як говорити закруглено, а як точніше — то дванадцятиліття. Це буде зрозуміле, якщо пригадати, що березень 1963 року був датою початку погрому короткочасного посталінського відродження літератури, що наступило навіть не відразу по смерті Сталіна, а щойно з 1956 року, отже і протривало ледве сім років.

Говорячи про 1963 рік, маємо на увазі нараду діячів літератури і мистецтва, скликану на 8 березня того року, на якій виступив тоді ще в силі першого серед вождів партії Микита Хрущов. Він побивав тоді "формалізм і абстракціонізм" у мистецтві, намагаючися повернути літературно-мистецьку творчість у лоно соцреалізму, і з властивою вождям плебейською зарозумілістю подавав, на його думку, гідні наслідування, зразки соціалістичного реалізму в усіх ділянках творчості. Зокрема в літературі такими він вважав віршовані агітки з часів революції Дем'яна Бедного і сучасні сатиричні фейлетони нашого Степана Олійника.

Хрущов не помилявся: це справді були найдосконаліші зразки

---

Ця стаття являє собою повний текст доповіді, прочитаної 22 березня ц. р. на з'їзді Об'єднання українських письменників в екзилі "Слово" (Нью-Йорк).

соцреалістичної творчості, якщо усвідомлювати, що послідовне здійснення соціалістичного реалізму означає остаточну загибель літератури. Уже тоді було ясне, що саме до цього й прямує партійна політика в літературі. Саме тоді укладаючи перше видання *Панорами найновішої літератури в УРСР* і бачачи, що в наступних репресіях і заборонах буде намагання пустити в небуття і те невелике, справжньо творче, що появилось за короткі сім років, я писав у передмові (прошу дарувати, що доповідач цитує сам себе): "По свіжих слідах треба його зібрати й підсумувати цей короткий період у житті української радянської літератури".

Як бачимо, вже тоді видно було, до чого йдеться. Сьогодні ж дванадцятилітній період від зазначеної дати відсуває її в минуле, і тепер, підсумовуючи його, можемо сказати, що за цей час українська радянська література увійшла в досконало здійснене царство соціалістичного реалізму. Цей ідеальний з погляду урядової партії стан буде здефініюваний конкретніше в кінці доповіді, як підсумок огляду: що сталося в окремих ділянках літературної творчості за це дванадцятиліття.

Почнімо цей огляд з поезії, бо в нашій літературі (на жаль, а не на щастя) їй належить керівна роля. Хай поети не беруть це за образу: говориться так не з погляду ієрархії вартостей за жанрами, а в тому розумінні, що в нормально розвинених літературах в авангарді поширення їх у світі йде проза. Але час її дозрівання куди довший, ніж поезії, і тому в кожній спробі літературного відродження у нас на прозу не вистачало часу.

Наше посталінське відродження не становило винятку з правила. Це був зблиск творчості шестидесятників, такий яскравий, що ми забували помічати часом дуже яскраві позначки відродження і в колі старших письменників. Саме визначення шестидесятники, з якими іменами асоціюється воно в нашій пам'яті? Передусім: Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Віталій Коротич, Василь Симоненко і ще інші. І всі поети. Що серед них трипилося й кілька прозаїків, про це далі.

Парадоксальність їхньої ситуації була в тому, що, названі шестидесятниками, вони з перших таки років того десятиліття втратили право на існування в літературі. Бо впритул за московською відбулася така сама нарада в Києві, таки у березні 1963, на якій і проскрибовано остаточну творчість цієї генерації. Це були різні індивідуальності, і по різному вони вийшли з літератури, але на час, коли ми оце говоримо, — вийшли всі. Ніхто не мав змоги залишитися на тому "більшому", за висловом Довженка, на що був кожен з них "запроектований".

Найповніше глибину безнадії відчула Ліна Костенко і по

кількох ще спробах друкуватися — з середини шістдесятих років відмовилася бути учасником такого літературного процесу, не надрукувавши відтоді жодного рядка. Відмінний високою напругою національного почуття, Микола Вінграновський, з властивим йому нахилом до авантури, на тій київській нараді склав декларацію, що їде покутувати свою літературну зухвалість на новобудови, а натомість зосередився за своїм фахом на кіно-режисурі. Якийсь час писав, дедалі менше. Під цю п'яру його майже не чути. З кількома поетами, що ледве встигли засвідчити не абиякий талант на кількох перших поезіях, не знати взагалі, що сталосся: навколо них повна мовчанка. Це Григорій Кириченко, Борис Мамайсур, Василь Голобородько. Закинувши шестидесятникам, що вони зрадили самі себе, Микола Холодний пішов у самвидав, створив кілька циклів талановитих гостро сатиричних поезій, а тоді й сам, по арешті в березні 1972 року, виступив у *Літературній Україні* з покайним листом. Найнепривабливіший шлях обрав собі Іван Драч: опублікувавши дослівно напередодні березневого погрому 1963 року у січневому числі *Прапора* "Оду чесному боягузові", що була легально найгострішим осудом пристосуванства старшого покоління, він сам беззастережно капітулював перед насильством і справді ліг на ті мари, що їх стругав "білоголовому метрові із чорним піднебінням". У всьому, що відтоді пише Драч, і пише багато, він підрівнявся з графоманами, і впізнати в ньому, теперішньому, попереднього Драча — не можна. Що це не довільна констатація з тенденційною метою — знайдемо підтвердження в радянській пресі, яка певно ж не зацікавлена визнати занепад Драча. Рецензуючи найновішу його збірку 1974 року, пише Петро Іванов у *Літературній Україні*:

"Не буде розкриттям якоїсь кулюарної таємниці, коли скажемо, що поетичний голос І. Драча не в кожного викликає захоплення. Комусь він імпонує більше, комусь — менше. Цілком імовірно, що й нові сторінки його творчої книги не дістануть однозначної оцінки. Для тих, хто рух поезії визначає тільки за її тематичними набутками, 'Корінь і крона' видається, безперечно, кроком вперед у поступі поета. А для тих, хто виверить нову збірку з огляду на властивість поетичного голосу І. Драча, не пройде непоміченим те, що поет іноді порушує закони мистецтва, поспішає виконувати 'голосові партії', протиприродні його можливостям".

Нам не лишається іншого, як погодитися з цитованим автором.

Укладаючи рівно по десятих роках друге видання *Панорами*, я з острахом думав, чи знайдеться щось свіже в поезії останніх літ. На 1973 рік ще знайшлося. Я підкреслюю цю межу для радянської літератури дату: 1973 рік.



Приголомшені зблиском і наступним удушенням поезії шестидесятників, ми в більшості переочували таке унікальне явище в творчості старшого покоління, як останні збірки Леоніда Первомайського. Унікальний цей випадок тим, що єдиному Первомайському збігом обставин і особливостей його індивідуального наставлення пощастило відгородитися від облудного літературного оточення і замкнутися у власному світі наче б для медитацій про долю поета, з чого постало дві збірки (*Уроки поезії*, 1968 та *Древо пізнання*, 1972) чистої, як сльоза, лірики, вільної (що так рідко буває) навіть і від натяку на позу, доведеної до межової простоти і ясности вислову. Потреба внутрішнього опору "фальшивій епосі" насичує лірику Первомайського громадянськими мотивами наче б позачасового, а рівночасно й конкретного для даної ситуації поета звучання, висловленого хоча б в оцьому катрені:

*Собі поети право залишають,  
Всі інші відкидаючи права:  
Належати до тих, кого вбивають,  
А не до тих, хто холодно вбива.*

На той таки 1973 рік лишалося, як реліктове явище, двоє ще живих поетів з покоління шестидесятників, що їх тривалий рятуюк від погрому теж треба пояснювати і обставинами і своєрідністю їхнього місця в літературному процесі. Це — Ірина Жиленко і Віталій Коротич. На час розправи з шестидесятниками в 1963 році Жиленко ледь виходила з першими поетичними спробами, її суто інтимна лірика не здавалася тоді небезпечною. Та поволі з цієї специфічно жіночої лірики, з притаманними їй примхливими змінами настрою, виокреслювався виразний поетичний профіль. Інтимна лірика Жиленко знаходила адекватну їй форму у вишукано грайливих змінах ритму й виразних інтонаціях вірша. В останніх циклах — "Автопортрет у червоному" й "У дзвони серця" (1973) раптом літературним вождям впала в око поетична індивідуальність Жиленко. Вони похопилися: як досі такого не добавчили? Василь Козаченко скорегував недогляд тим робом, що на пленумі правління Спілки письменників у березні 1973 року висловив догану редакції *Вітчизни* за публікацію останнього з названих циклів Жиленко. Відтоді її не друкують.

Інше зумовило відносно триваліше (і відносно ж) творче життя Віталія Коротича. Поет з перевагою раціонального над емоційним, яким і є Коротич, завжди більше витривалий у зустрічі з дійсністю не-свободи. На це не бракує паралель, а найяскравіша в нашій таки літературі — між емоційним поетом надхнення Тичиною і раціональним неоклясиком Рильським. Тоді як перший безпомічно занепав, дійшовши до автопародіювання (що я назвав

би ефектом Бодлерового альбатроса), Рильський до кінця зберіг бодай формальну поетичну культуру. Так було й з Коротичем. Він був обережніший, не давав поезій у самвидав, як робили більшість шестидесятників. І коли їх удушували, Коротича лишили на показ, як політично надійного. Тепер, лишившись самотою, він почав впадати в око як культурний поет, що випадає з загальної лінії вирівнювання. Ось його вірш "Чекання":

*Порожня церква спала горілиць  
У травах перестояних по двері,  
І танув час в розтріснутій печері  
Розверстих Ісусових зіниць.  
Його лице відкрилося у синь,  
Туди, де розтікалася бездонна  
Самотність стопечальної Мадонни,  
В якій щойно вмер єдиний син.  
У того сина рани на руках  
Та чорна кров на лобі запеклася.  
Жінки у мертвій церкві тихо плачуть, —  
Все так подібне, —  
В страчених роках,  
Занурені на душ розверсте дно,  
Лежать сини, як вимерзле насіння.  
Всі матері чекають воскресіння,  
Але його нікому не дано.*

Це для радянської поезії пережиток хоч і недавнього, але минулого. Тепер уже так не пишуть. Тут, звісно, мультимедійний не сам мотив розп'ятого Христа. Ще більше несприйнятна поетична культура, якою Коротич перевищує своє оточення. І коли в соціалізмі взагалі ідея рівності розуміється, як рівняння по найнижчому, то й зокрема тут належало "підрівняти" Коротича, стявши йому голову. Цю функцію виконав Микола Дубина в статті "Що ж оспівує поет"? (*Літературна Україна* від 26 липня 1974). Дубина, щоб сказати коротко, закидає Коротичеві "натяки" й "недомовки" стосовно того, що "не імпонує йому в сучасному житті". Звідси, мовляв, й "індивідуалізм", і "чорні, холодні тони". Та поряд з такими політичними пересторогами Дубина кладе наголос і на таких вадах: "В гонитві за 'оригінальністю' він вдається до перевантажень асоціативністю й метафоричністю, алогізмами, однозначними (а часом випадковими) епітетами, що надто ускладнюють образи".

Тут усе ясне: соцреалізм не витримує поетичної культури, таких форм вислову, "що надто ускладнюють образи", за якими плебей підозріває політичну ненадійність.

Коротича не репресували, але так писати, як досі, йому

заборонено. Тут діє й механізм імперської політики: у Росії культурна поезія, якщо вона політично надійна, все ще дозволена; для всіх інших республік — ні. Вони мусять бути на поверх нижчі, щоб видно було різницю між метрополією і провінцією. В іншому випадку посилюються б відцентрові сили, що пішло б на шкоду інтенсивно здійснюваній тепер русифікації.

Я зупиняюсь на обговоренні лише цих поетів. Є велике число, сотні інших, але то вже версифікатори, більш чи менш вправні і... більш чи менш знівельовані. Нівеляцію версифікаторів дуже прискорив березневий пленум правління Спілки Письменників України 1973 року, на якому ухвалено так актуалізувати поезію, щоб вона оперативно служила поточним завданням партії, наблизити її до, як вони висловлюються, "простої людини", робітника. Теперішній голова правління Спілки Письменників Василь Козаченко так конкретизував на пленумі це завдання:

"... поезій, змістовних, пристрасних, які можна було б читати з естради, не вистачає нашій самодіяльності. Озброїти її надхненним словом, віршем, піснею, які б на повну силу зазвучали з самодіяльних естрад, на будівельних майданчиках, в колгоспах і цехах заводів, — одне з найперших наших завдань" (*Літературна Україна* від 27 березня 1973).

Якби не точно наведені цитати, можна б думати, що я оповідаю анекдоти. Тим часом гірка правда не лише це, а й незабарна позитивна відповідь поетів на заклик Козаченка. Рівно через місяць (27 квітня) та сама *Літературна Україна* надрукувала на першій сторінці вірш Івана Гончаренка "Мірємо час на п'ятирічки". Ось він повністю:

*Річка починається струмком.  
Із струмків мільйонних — повіль річки.  
Мірємо час на п'ятирічки,  
повнимо, уславлюєм трудом.*

*Дружним кроком,  
близькістю плеча,  
відчуттям  
биття сердець  
у строї,*

*вірні  
заповітам Ілліча,  
сповнені наснаги трудової, —  
Комунізму зводимо будову,  
в спільній праці  
щастя ми куєм.*

*Хай же буде  
і поета слово  
у поході армії бійцем!*

Підсумовуючи становище в ділянці поезії, можна твердити, що по смерті Первомайського й удушенні двох останніх поетів, про яких ішла мова вище, в українській радянській поезії запанувала пуста.

Стосовно радянської прози ми не завжди усвідомлюємо собі, в які вузькі жанрові рамки вона укладається. Фактично вся вона існує в трьох белетристичних жанрах — оповідання, повісти, роману, з призначенням тенденційно ілюструвати партійні настанови в економічному й суспільно-політичному житті. Є жанри, що в цьому утилітарно звуженому розумінні ролі літератури відмирають; є такі, що їм не пощастило в радянській літературі й народитися. До цих останніх належить, наприклад, есей — жанр філософічно-рефлексивної прози, що дозволяє вельми довільні форми інтерпретації предмету, а разом з тим в європейських літературах має ту прикмету, що на ньому визначається виробленість літературного стилю. Секрет відсутности цього жанру в радянській літературі криється в тому, що з природи своєї він немислений в умовах політичного утиску. Для нього потрібна повна свобода й невимушеність вислову, як це розумів творець есеїстичного жанру Монтень, кажучи, що в своїй книжці він висловлює "себе самого" в "простому, природному й звичайному вигляді". Хай би хтось спробував так висловлювати себе в умовах деспотії! Тому й не дивина, що зародки есею якщо й появились останніми роками на українській землі, то тільки в самвидаві. Маю на увазі літературно-критичні есеї Євгена Сверстюка ("Котляревський сміється", "Собор у риштованні") і публіцистичні — Валентина Мороза ("Серед снігів", "Хроніка опору"). Логічно, що радянська література ніколи не визнає ці твори за своє надбання.

До жанрів відмирущих у радянській літературі належить останніми роками історична проза. Вона здавна була бідна й обмежувалася спорадичними появами історичного роману. До речі, досить сумнівної документації джерелами.

Олександр Білецький вважав конечними для вивчення літератури дві передумови: розглядати літературу (ішлося йому конкретно про українську) на тлі інших європейських літератур (не лише сусідніх слов'янських); подруге, вивчати її у всій повноті, не оминаючи й найдругорядніших постатей.

Розуміється, ці умови не для доповіді. Але я винятково ризикну невеликим порівнянням стосовно самої історичної прози,

і то з однією літературою, з якою я більше ознайомлений: французькою. Може, на цей час і найбагатшою на історичну прозу, хоч категорично таке твердити досить важко.

Жанр романізованої біографії розвинув померлий кілька років тому Андре Моруа. Він має багато послідовників, які пішли по різних розгалуженнях цього жанру, так що, наприклад, Арман Ляну спеціалізується на біографіях письменників, Анрі Перрюшо — малярів; Жан Ор'є відомий великими біографіями Вольтера і Талейрана. Ясна річ, я не перераховую всіх: ідеться лише про спробу дати уявлення про жанрове розгалуження історичної прози. У самій біографічній прозі можна ще назвати Андре Кастльо, Франсіса Карко й інших. Але розгалуження йде далі: П'єр Гаксотт написав такий оригінальний твір, як *Історія французів* (у розумінні не нації, а французів чоловічої статі), у пандан йому Ален Деко пару років тому видав двотомову *Історію французьких жінок*".

Що може протиставити всьому цьому українська література? Майже нічого. За останні роки — романи хіба одного Павла Загребельного. Українським письменникам під цю пору історична тематика заборонена. Очевидно, не треба розуміти буквально так, що десь є ухвалена постанова про заборону. Ні, у них досконало розроблена евфемістична аргументація, жонглюючи якою, секретар Спілки письменників Олександр Левада на об'єднаній нараді мистецьких спілок у 1973 році заявив, що в літературі надмірно багато уділяється місця історичній тематиці, при якій є небезпека захоплення історичним минулим, а звідси недалеко й до націоналістичного ухилу. Тут таки Левада додав: "Ми не безбатченки, і героїчні сторінки історії нашого народу, особливо історії боротьби за революцію і соціалізм завжди будуть для нас дорогими і повчальними".

Звісно, така історична література дозволена, але тільки така.

Тут, щоб не впасти в однобокість, належить сказати, що наша література в УРСР зберігає вітальну силу оживати, і саме на десятиліття, про яке мова в цій доповіді, припадає поява кількох історичних романів, талановито і на високому формальному рівні написаних, між ними це *Мальви* Романа Іваничука, *Меч Арєя* Івана Білика. До них можна додати збірку біографій історичних постатей *Неопалима купина*, укладену Сергієм Плачиндою й Юрієм Колісниченком. Та коли я кажу, що їм тільки й лишився, що Загребельний з історичними романами, то маю на увазі, що всі названі вище твори були майже відразу по появі розкритиковані й вилучені з ужитку.

У статті "Тени недоброго прошлого", надрукованій у *Літературній газеті* від 3 липня 1974 року, Леонід Новиченко,

намагаючися спростувати мене, тільки й стверджує, що вони лишилися при одному Загребельному. Цитую:

"Такі ж жалюгідні сенсаційні твердження *Сучасности* про те, що нинішнім українським письменникам 'прямо заборонено вдаватися до історичної тематики'. Так дослівно й написано у вересневій книжці журналу за минулий рік. А в березні цього року радянська преса і радіо повідомили, що Державною премією імени Т. Г. Шевченка відзначено П. Загребельного за його історичні романи 'Первоміст' і 'Смерть у Києві', які разом з раніше написаним 'Дивом' становлять солідний епічний цикл про життя 'верхів' і 'низів' стародавньої Київської Русі".

Отож, таки й не знайшлося назвати ще когось, крім Загребельного. Цікаво продовжити порівняння його романів з тими ж французами. Прикметна особливість французької історичної прози в тому, що вона диференційована: від творів, майже наближених до історичних досліджень, типу шеститомової *Історії Наполеона Бонапарта* Андре Кастльо до також шеститомового клясичної форми роману Моріса Дрюона про зник династії Капетингів — *Прокляті королі*. Але при тому, включаючи й таке легке читво, як десять томів *Любовних історій в історії Франції* Гі Бретона, — вона насичена посиланнями на документальні джерела. З цього погляду названі романи Загребельного не витримують найлегшого порівняння з французькою прозою. Вони мають суто утилітарне політичне призначення: у белетризованій формі зовсім довільно маніпулювати історичними фактами, щоб виправдати сучасні великодержавні концепції російської історіографії.

Повертаючися до типових для української прози белетристичних жанрів, спробуймо придивитися, чи на загальнопохмурому тлі було щось і добре в ній. Так, у десятилітті, про яке в нас мова, ще було. І те добре тим більше варто згадати, що його так мало.

Я лишаю за кадром прозу Олександра Довженка, бо вся вона ранішої дати. Але якраз у взятий мною відтинок часу ще входить єдиний великий роман в українській радянській літературі останніх десятиліть — *Дикий мед* Первомайського, датований 1963 роком. Це, щоправда, дещо підпсований вимушеним підтяганням під ідеологію, але й попри те хвилюючий людяністю літопис радянського життя від середини 1930-их років до наших днів. Кладучи наголос на винятковості цього роману в українській радянській літературі, я маю на увазі і його формальну довершеність, на брак якої слабує так багато наших письменників. Три відтинки часу, охоплені романом, — від ежовщини до війни,

сама війна і повоєнний час — композиційно чергуються у складному ритмі через весь роман, часом з несподіваними, але оригінально вмотивованими переходами з сучасного в минуле і навпаки, не порушуючи враження структурної цілості.

Еміграційний читач не оцінив належно роману Первомайського, надмірно захоплюючися натомість *Собором* Олеся Гончара. Можливо, тому, що для нас, вразливих на вияви національних почуттів і назагал байдужих до літератури як мистецтва, Гончар промовив більше до серця порушенням актуальних національних проблем, тоді як роман Первомайського написаний на загальносоветському матеріалі. Годі було б заперечувати заслуги Гончара в дотичному питанні, але в його *Соборі* багато більше фальшу, а формально він сиричуватий і на шкоду істоті прозового жанру над міру перепоетизований, тоді як *Дикий мед* написаний у чисто прозовому стилі в європейському значенні цього слова.

Зауважу принагідно, що я розходжуся в оцінці *Собору* з більшістю тих, що про нього писали, і тому до нього більше не повертатимуся.

Щоб закінчити з Первомайським, мушу спростувати своє власне твердження, висловлене попереду, що зародки есею появилися виключно в самвидавній літературі. Насправді до тих авторів належить і єдиний з незаборонених авторів, власне Первомайський, книжкою 1967 року *Творчий будень*, що містить збірку майстерних есеїв, щось на подобу прози Поля Валері.

Ціновані офіційною критикою як видатніші майстри прози, з тим таки Гончарем, Стельмахом, покійним уже Головком і ще іншими з старшого покоління включно, насправді нічого вартого уваги за цей час у прозі не створили. Натомість лишається незаслужено промовчанам там і ще більше переоченим, ніж у поезії Первомайський, один з сеньйорів української радянської літератури Іван Сенченко.

Письменник органічно національний, він належить до тієї лінії, що через Гоголя пішла від нас у російську літературу, а в українській найповніше виявилася останнього часу у творчості Олександра Довженка. Прийшовши на початку двадцятих років ще молодою людиною до Харкова, він на все життя залишився в полоні відстояних, бозна з яких глибоких джерел живлених традицій поважного селянського роду. Знищені в огидній дійсності советчини, ці традиції живуть уже опоетизовані в його уяві, як міт тієї Червоноградщини, якої немає вже в дійсності.

Тому Сенченко з покликання письменник автобіографічний. Герої його творів того самого кореня, що й у Довженковій *Зачарованій Десні*: це дід Терентій і баба Одарка з Шахівки,

батько Юхим і мати, брати й сестри, і всі шахівці, що запам'яталися з дитячих і юнацьких літ. Тому спроби Сенченка відійти у світ уяви поза ці образи не конче вдавалися, навіть не дуже щастило й тоді, коли він ніби таких самих, як у Шахівці, поселяв на чужий ґрунт київської Солом'янки. Тим то перша згадка про Сенченка в людей, що знали його з двадцятих років, асоціювалася з *Червоноградськими портретами* (1930). Для офіційної критики це була "ідеалізація куркульства". Обкраяний не органічною йому тематикою, Сенченко залишився на все життя творчо збідненим. Але недавно він мав сміливість повернутися думкою до Червоноградщини і дав на тлі сірої літературної офіційщини кілька справжніх шедеврів. Назву прикметний уже самою назвою нарис "Подорожі до Червонограду" і повість "Савка", друкуючі у *Вітчизні* 1973 року.

Кілька талановитих прозаїків вилонилися й з гурту шести-десятичників. Це натеper уже досить відомі імена: Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Юрій Щербак, Євген Гуцало. Були, очевидно й інші, але удушені так рано, з першого кроку в літературі, що не всіх можна було й примітити, як от, для прикладу, Ярослав Ступак, якому назавжди закрила дорогу в літературу надрукована у *Вітчизні* через недогляд Любомира Дмитерка дуже прозоро не соцреалістична новеля "Гординя".

Обмежений розміром доповіді, я не маю змоги присвятити достатньо уваги цим дуже цікавим письменникам, на яку вони заслуговують. Зрештою так багатонадійно, як вони проектувалися свого часу, вони вже й не існують.

Валерій Шевчук приніс в українську новелістику цілком нову методи ошадно точного письма. Його новелі стилем нагадували більше західню, ніж радянську прозу. Були навіть спроби пояснювати це впливом Селінджера, хоч, я гадаю, безпідставно: талановитий письменник знаходить сам себе, і лише оманну подібність приписують чужим впливам. Шевчук умів побачити і психологічно умотивувати живий образ людини у площині суто інтимній, цілковито поза усталеними в радянській літературі аксесуарами, як от форми суспільної активності в радянських організаціях, трудовий ентузіязм, соцзмагання тощо. Це й було головною причиною, що його перестали друкувати. Психологічно-сюрреалістичне оповідання його "Останній день" свідчило про нові великі можливості цього талановитого письменника, але воно тільки щасливим випадком і було надруковане у прашівській *Дуклі*.

Почавши якомсь непомітно з новельок, Володимир Дрозд виявив себе блискуче в сатиричній прозі. Об'єктом його критичної обсервації стали типи сільських і маломістечкових активістів,



інтелектуально випорожнених у духовому вакуумі совєтчини. Маю на увазі дві його кращі, композиційно складні в психологічній багатопляновості сюжету повісті другої половини шістдесятих років: *Маслини* і *Катастрофа*. Ці твори незвичністю для радянської літератури форми так спантеличили критику, що вона обійшла їх цілковитою мовчанкою; але в цьому був і знак Дроздові, що далі йому так писати не вільно. Зваживши на це, він перейшов до повістей біографічного жанру, на зразок біографії Олександра Богомольця *Ритми життя*. Це твори, щоправда, чисто роблені, але з нульовим мистецьким значенням.

Варта уваги ще історія з Євгеном Гуцалом. Почавши з поезій, в яких він не дорівнював видатнішим з шестидесятників, Гуцало цілковито перейшов на прозу. І не без успіху. Запам'яталися його такі перші новельки з повоєнного життя, як "У полях". Виявившись сумлінним і культурним побутописцем, Гуцало написав кілька повістей з життя селянства й сільської інтелігенції, якими наразився на гостру критику, що звинувачувала його в "дрібнотем'ї" й униканні актуальних проблем радянського життя. Хотівши й далі друкуватися, перейшов на "великі" теми: найновіша повість його "Тепла осінь", друквана у *Вітчизні*, ч. 9, 1974 року, написана на тему "братання" українців з росіянами. Але видно, що надхнення відмовило письменникові, і він знизився до пересічності, почав писати, за висловом Довженка, "як усі".

Попри занепад письменницької культури, реєстр українських письменників безупинно зростає і під цю пору досягає десь тисячі. Годі було б згадати їх усіх і в багатотомовому підручнику. І поготів це не можливе в одній доповіді. Тому доводиться просто оминати тих, що пишуть, "як усі", хоч саме до них належать і ті, хто, на основі дійсних там критеріїв, стоїть на верхах літературної ієрархії. Підкреслюю, тут ішлося нам у першу чергу про те в літературі, що досі було з погляду мистецького варте уваги. Звертаю також увагу, що доводиться висловлюватися в минулому часі, бо тепер зайшла в українській радянській літературі лінія на тотальне усунення справжнього.

З цього погляду визначною подією став березневий пленум правління Спілки Письменників України 1973 року, про який я вже згадував у зв'язку з творчим убієнієм Ірини Жиленко. Саме на цьому пленумі першим секретарем правління Спілки обрано Василя Козаченка. У цій якості він уже й виступив на пленумі з доповіддю, що називалася: "Письменник — переконаний і активний учасник комуністичного будівництва". Якщо в поезії естрадній пісні для гуртків самодіяльності він надавав переваги над інтимною лірикою Жиленко, то в галузі прози Козаченко

підохочував письменників (цитую) "не... боятися 'монополії' та 'авангардизму' нарису в першовідкритті важливих суспільно-політичних, соціальних та морально-етичних проблем, як, до речі, й пріоритету художнього нарису перед іншими літературними жанрами". Поза тим "во главу угла" в літературі мало бути поставлене завдання дати в літературі образ робітника, як будівника комунізму. Розуміється, це тема пропаша. Але й ухилитися від неї письменникам залишені дуже вузькі фірточки. Одна з них, цінована як актуальна особливо для української літератури, — це "братні зв'язки" українського й російського народів. Згадана вище повість Гуцала *Тепла осінь* не випадковість. Одночасно з нею вийшов роман Юрія Збанацького *Кують зозулі* на сюжет родичання української родини з Полісся з російською на Донбасі. І це пропаша тема. Пропаші всі — директивно приписані. І тому, перебираючи в пам'яті два роки від того, таки справді вже історичного пленуму, годі пригадати якусь появу в літературі не графоманського звучання.

Наш огляд обмежується лише поезією і прозою. Не потребуємо умотивовувати, що цілковито поза нашою увагою залишається "авангардний", за визначенням Козаченка, жанр нарису. У такому вигляді, як він існує, це — низькопробна публіцистика, яка з літературою не має чогось спільного.

Не згадана тут і драматургія через те, що доповідач не дуже пильно за нею стежив, і те, що потрапляло йому до рук, на подобу п'єс Олександра Левади, не має ніякої вартості. Український театр за всю історію советчини не був у такому занепаді, як сьогодні.

Початок занепаду української радянської літератури, ясна річ, не датується березневим пленумом правління Спілки Письменників України 1973 року. Це покищо кінцева виразна дата в цьому процесі, в якому на окрему увагу заслуговує і безнастанний занепад мовної культури. Щоправда, щодо цього наша література на еміграції виглядає незрівняно гірше, але, на щастя, у мій обов'язок не входить порівняльна аналіза мовної культури радянських й еміграційних письменників, і далі мова буде лише про радянську літературу.

Зближення і злиття націй, яке тепер форсовано здійснюється, означає відмирання всіх національних мов й експансію російської мови їх коштом. Український письменник — людина міста, і під цю пору він обертається в російськомовному оточенні, та й сам уже в щоденному житті, мабуть, у більшості користується російською мовою. Сідаючи писати літературний твір, він вдається до напівмертвої мови, ніби до своєї латини. Це мова не з уст народу, а з словників, якій, як висловився Довженко, бракує "знаків живої

мови". Деколи з тексту можна помітити, що письменник уже й думає по-російському, а на українську лише перекладає. Звідси — кальки не самі лексичні, а й синтаксичні. Тим більше, що калькування не те що не наражається на критику, а й усіяло підохочується, бож єдину людину, яка так пильно стояла на сторожі слова — Бориса Антоненка-Давидовича — саме за це видалено з літератури.

Змертвіння літературної мови спричиняє втрату її чуття і сприяє поширенню штучних витворів у лексиці, які раптово з'являються роями, часто на один копил роблені. Наприклад, останнім часом зайшла мода на потворні іменники на -ння, -ття і подібні: "сьогодення", "розмаїття", "майбуття", "громаддя", "безжур'я", "багатотем'я", "дрібнотем'я" і безліч подібних.

Може, ще гірше явище з погляду культури стилю — спричинена порожнечою змісту девальвація значення слова. Хтозна, наскільки цей процес свідомий чи підсвідомий: я маю на увазі той психологічний ефект, коли письменник, наперед знаючи, що приречений неухильними приписами соцреалізму на фальш, намагається його, цей фальш, прикрити голосними словами чи тріскучими, але порожніми фразами. Так з'являються штампи: не просто Шевченко, а — "Великий Кобзар", не Франко — "Великий Каменяр". Просто вугілля — не звучить, означають красним словом "чорне золото" або "соняшний камінь" і т. д.

Цією свідомістю порожнечі змісту умотивована теза Олеся Гончара, що роман мусить бути поетичний. У сенсі наведених прикладів. І сам же Гончар нещасливо ілюструє занепад прози у фальшивій поетизації.

Не могу стриматися від спокуси проілюструвати, до чого доводить така поетизація прози. Герой одного роману оповідає, що купив запальничку, яка не загоряється. Але оповідає не просто, а "поетично": "Я купив її у тютюновому магазині в Києві, виготовлену як сувенір: одеський приморський бульвар, поодаль рейд, перлямутрова чайка над морем. Блискуча, гарної форми, вона задовольняла найтонші смаки курців, мабуть, єдиних споживачів цього давнього, як світ, товару, але... не загорялась". Парубійко підрихтував запальничку і сподівається видобути з неї вогонь. У письменника це звучить так: "Тепер настала черга знову звернутись до приморської чайки — чи не викреше вона своїм легким крилом вогню з рожевого одеського неба", (Це з роману Михайла Чабанівського *Дорога додому*).

Так виглядає "поетизація" прози.

Та що вже проза, коли звичайну газетну статтю оздоблюють начинкою з таких порожняків (цитую з передової статті в *Літературній Україні* під новий 1975 рік): "... вона (земля)

поважно і велично обертається, а теплі зорі лоскочуть її боки, а вітри дбайливо колишать її, як стару колиску людства...”

Читаючи таке, дивуєшся, що нема кому полоскотати боки авторові й редакторові газети, та не “теплыми зорями”, а чимось більш відповідним. Колись був Іван Дзюба: він твердив, що ця газета редагується на рівні стінгазети районного відділу міліції. Але Дзюби вже немає.

Витворилася така ненормальна ситуація, що протягом останнього десятиліття жива мова відчутніша була в перекладах, а не в оригінальній літературі. Зрозуміло. Там і лексика багатша: перекладу *Прометей, або Життя Бальзака* Андре Моруа (є такий переклад) не вмістиш у лексику повісти про змагання ланкових; і сам стиль чужого тексту не дозволяє накопичувати такі нісенітниці, як цитовані вище.

Але літературні комісари давно постерегли небезпеку звідси, і вже від багатьох літ цькують перекладачів за зовсім природне збагачення мови з-поза соцреалістичної лексики, щоб віддати лексично складніший текст з чужої літератури. До цього нечистого діла притягають навіть мовознавців, а особливо трудяться головні критики: Леонід Новиченко і Микола Шамота. Бувши директором Інституту літератури ім. Т. Шевченка, цей останній у доповіді на пленумі наукової ради цього інституту сказав таке на адресу перекладачів:

“... Був час, коли в мові художньої літератури почала було задавати тон група перекладачів на чолі з тандемом — Кочур-Лукаш. Під приводом збагачення мови творів були розворушені ‘словникові холодики’ і робилися спроби витравити з літератури живу мову, особливо в тій частині, де вона природно й закономірно споріднена з російською”.

Ця група перекладачів уже видалена з літератури, а перестороги проти них не всають. Так замикається коло й тут.

Пам’ятаючи дотепне слово Вольтера, за яким таємниця занудности криється в бажанні розповісти все, автор доповіді обмежився лише кількома головними лініями розвитку літератури, намагаючися зафіксувати те справжнє, що було ще в цьому десятилітті. Довелося при тому констатувати сумний факт, що воно вже в минулому. У сьгоднішній ситуації на справжнє в радянській літературі вже немає місця. Саме тому на початку доповіді й висунута теза, що на середину 70-их років дійдено майже повного здійснення ідеалів соціалістичного реалізму. Це вимагає деякого пояснення.

У недавно виданому збірнику російського самвидаву *Из-под глыб* один з авторів, Шафаревич, доводить, що остаточне

здійснення соціалізму в світі довело б до вимирання людства. Його теза підтверджується тим, що в СРСР близько шістдесяті років будують соціалізм і не можуть добудувати: доводиться все ще миритися з залишками капіталізму у вигляді решток приватної власності, бо щойно бралися рішуче її ліквідувати — починалося масове вимирання з голоду будівників соціалізму.

Те саме з соціалістичним реалізмом: його утвердження — смерть літератури. Тут боротьба ведеться проти "залишків капіталізму в свідомості людей": проти індивідуального, суб'єктивного в творчості письменника. Кожна неповторність, що виходить за межі пересічності, розглядається як відхилення від соціалістичного реалізму. Головне — рівність! За останнє десятиліття вирівнювання посунулося значно вперед. Одну з прикмет його з тривогою занотував поет:

*Самотній місяць котиться іржаво —  
Української словесности держава  
Поволі тратить гетьманів своїх.*

(Віталій Коротич)

Тичина, Рильський, Сосюра — це їх Коротич називає гетьманами "з держави слів". Хай вони нічого й не писали б — сама їх присутність у літературі свідчила про нормальну наявність більших і менших. І що більший поет — то відмінніший. За десятиліття, про яке в нас мова, це покоління вже вимерло, а підсоння соціалістичного реалізму не було сприятливе, щоб вирости рівновеликі їм. Відбулося вирівнювання по нижчому. Дальше вирівнювання відбулося тим робом, що кожного, що не встиг присісти до рівня графомана, присадили силоміць, як доведено вище на прикладі Жиленко й Коротича.

Василь Козаченко за два роки, від березня 1973 року, відколи очолив Спільку письменників України, довершив цей процес, і в українській радянській літературі здійснилася візія соціалістичної рівності, що її передбачив сто років тому Достоєвський; "Кожен належить усім і всі кожному. Усі раби і в рабстві рівні. У крайніх випадках наклеп і вбивство, а головне — рівність... Раби мусять бути рівні: без деспотизму це не було ні свободи, ні рівності, але в отарі мусить бути рівність, і оце шігальовщина!" Так вигукував Петька Верховенський у *Бесах* Достоєвського.

Для нас це не візія, а дійсність, і ми можемо додати: і оце соціалістичний реалізм.

За нашим дуже поверховим підрахунком, його дальше утвердження в цьому десятилітті супроводилося видаленням з літератури понад 25 письменників. До цього числа не зараховано тих, кого лише критиковано (В. Коротич) або чії книжки вилучено

без застосування до авторів якихось репресій (О. Гончар, Д. Павличко та ін.). Пораховано лише ув'язнених, виключених із Спілки Письменників України й усунених з праці та позбавлених права друкуватися.

Висловами пошани до них закінчимо цей огляд.

# ХОРВАТИ І СЛАВІСТИКА

Антін В. Івахнюк

Південні слов'яни, зокрема хорвати, словенці та серби, дали й дають великий вклад у славістичні досліді. Без таких імен, як Б. Копітар чи Ф. Міклошіч (словенці), В. Ягіч, Мілан Решетар чи Степан Івшіч (хорвати), Александер Беліч (серб) і багато інших, трудно собі уявити нині розвиток славістичних студій. Ці студії на півдні Європи вже мають свою традицію.

Один із найсильніших осередків славістичних студій на слов'янському півдні це — Загреб, столиця Хорватії. Тут здавна йдуть досліді слов'янської старовини. Те, що тут досі зроблено в цій ділянці, справді гідне уваги та подиву.

Щоб мати сяке-таке уявлення про цю працю, можна для прикладу подати деякі видання. Югославська академія науки та мистецтва в Загребі від самих початків свого існування (1866) видає дуже багато праць, а в тому чимало присвячено повнотою славістичним студіям. Праці зі старовини виходять у серії "Старіне" (старовинності) і досі їх появилося понад 50 книжок. В серії "Рад" (праця), в якій появилося досі понад 300 томів, присвячено багато й славістиці. У серії видань "Старі хрватські пісні" (письменники) видано яких 30 томів.<sup>1</sup> Оpubліковано Вайсів "Найстарший хорватськоглаголичний служебник";<sup>2</sup> збірки глаголичних рукописів острова Крк, як теж "Глаголичні рукописи Югославської академії"<sup>3</sup> (XII-XIX вв.) і "Кириличні рукописи Югославської академії".<sup>4</sup> Крім того видано прекрасний першодрук — глаголичний служебник.<sup>5</sup>

1. За приватними даними пок. хорватського історика д-ра Д. Мандіча.

2. Josip Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s biografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala*, Zagreb 1948.

3. Vjekoslav Stefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb 1950, стор. 455 і 32 фотографій. Його ж *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* (вв. XII-XIX), Zagreb 1969 і 1970, великого формату, частина 1-а стор. 300, 2-а стор. 298 і 133 репродукції (альбом фотографій).

4. Vladimir Mosin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, Zagreb 1952 і 1955, дві частини великого формату, опис — стор. 255 і репродукції — стор. 146.

5. *Misal po zakonu rimskoga dvora*, Zagreb 1971.

Зразу після заснування Югославської академії в Загребі (хорвати тоді були захопленими югославами) приступлено до видання етимологічного словника "хорватської або сербської мови" <sup>6</sup> якого досі доведено до букви "Т" (половина XIV книжки). Оцей словник охоплює слова з найдавніших часів (XII в.) до найновіших "і то з латинських, церковнослов'янських і хорватсько-сербських джерел. Внесено (...) слова трьох головних діалектів" <sup>7</sup> (чакавського, кайкавського та штокавського). Подано походження слова та його слов'янські паралелі; зміни фонетичні та морфологічні; корені та споріднені індоєвропейські слова тощо. Оцей академічний словник за об'ємом і за числом опрацьованих слів — перший і єдиний між словниками слов'янськими мовами. Кожен том цього словника до 1000 сторінок.

У видавництві найповажнішої установи (на зразок нашої Просвіти та НТШ разом) Матіци хорватської перевидано найстарший літопис південних слов'ян "Літопис попа Дуклянїна" <sup>8</sup>, одноліток нашого Нестора, якого ми ще досі повністю не видали. Коли до цього ще згадати два товстих томи Й. Хорвата "Культура хорватів упродовж 1000 років" <sup>9</sup>, журнал Хорватського філологічного т-ва "Філологія" <sup>10</sup>, в якому співпрацюють різними мовами свої й чужі вчені-славісти, то матимемо приблизний погляд на працю хорватів у славістиці.

Тут ще до речі згадати дослідну працю хорватів у цій ділянці на американському континенті. У видавництві Хорватського історичного інституту в Чикаго вийшли праці о. д-ра Д. Мандіча про Червону Хорватію, тобто про часи переселення слов'ян на південь Європи; цього ж самого автора 2 томи про середньовічну Боснію та Герцеговіну <sup>10</sup> (2-ий том займається питанням боснійських богумілів <sup>11</sup>). Коли до цього додати двотомове англомовне видання

---

6. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.

7. Dr. Marko Kostrenčić, "Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti", Enciklopedija Jugoslavije, 1, Zagreb MCMLV, стор. 28.

8. Dr. Vladimir Mosin, Ljetopis popa Dukljanina, Matica Hrvatska, Zagreb 1950, стор. 105.

9. Josip Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, I — стор. 460 і 192 фотографій, Zgb. 1939; II — 537 і 160 фотографій, Zagreb 1942.

10. Dr. O. Dominik Mandić, Crvena Hrvatska, Chicago 1957; Bosna i Hercegovina, Chicago 1960; Bogumilska crkva bosanskih krstjana, 1962.

11. Богуміли — назва за ім'ям болгарського священика, релігійна секта XII віку, поширилася до Малої Азії та на Захід Європи.



"Історії хорватського народу" Преведена,<sup>12</sup> такі журнали як "Хорватська ревія" (давніше виходила в Буенос-Айрес, а тепер в Європі), англomовний "Журнал хорватських студій" Хорватської Академії Америки,<sup>13</sup> які часто присвячують свою увагу студіям славістики, то матимемо образ плідної праці цієї малої вітки південних слов'ян (приблизно 5 мільйонів населення).

Варто ще згадати, що словенці також дуже розвинули славістику в Люблянi (столиця Словенії). Славістичне товариство, Інститут словенської мови та Інститут літератури при Словенській академії видають "Славістичну ревію". У видавництві Сербської академії наук Інститут сербської мови видає *Јужно-славенски филолог*, періодичний список слов'янської філології за редакцією відомого сербського лінгвіста Александра Беліча (помер 1960 року). У всіх цих виданнях співпрацюють домашні та закордонні автори.

Порівнюючи, наприклад, з цим вкладом у славістику науковий вклад українців, на Україні й поза нею, у ділянці славістичних студій, то це — велетенська та напrawdę гідна заздроси праця південних слов'ян над своїм і загальнослов'янським давно-минулим. Правда, слов'янський південь надзвичайно багатий на старі слов'янські пам'ятки, а на глаголичні й поготів. Тут, на цьому південному обширі, зокрема хорватському, ішла постійна та завзята боротьба за слов'янську мову в богослужбах у лоні Римської Церкви. Також тут перехрещувались одна з одною чотири різні азбуки: глаголиця, кирилиця та її хорватська відміна т. зв. "босанчіца", латинка, а з XV віку арабська азбука т. зв. "арабіца" чи "ал'яміадо".<sup>14</sup> Звичайно це тільки дуже довірливий огляд праці в ділянці славістики і, звичайно, далеко неповний. Трохи більше треба згадати про важливу установу славістичних студій — Старослав'янський інститут у Загребі.



У березні 1952 року постановою Народної Хорватської Республіки засновано окрему установу для слов'янських студій — Старослов'янський інститут,<sup>15</sup> заходами монс. д-ра Сетозара Рітіра, що й очолював його до своєї смерті (1961). Після його

---

12. Francis R. Preveden, *A History of the Croatian People*, Philosofical Library, New York.

13. *Hrvatska revija; Croatian Review*, Chicago; *Journal of Croatian Studies*, Annual Review of Croatian Academy of America, Inc., New York.

14. Aljamiado.

15. Staroslavenski Institut u Zagrebu, Demetrova 11, Yugoslavia.

смерти обрано директором Старослов'янського Інституту проф. В'єкослава Штефаніча.

Цей інститут не зовсім нова інституція цього роду, бо вона наче продовження колишньої Старослов'янської Академії в місті Крк на одноіменнім острові на Адріатиці, заснованої ще 1902 року для дослідів старослов'янського та хорватськоглаголичного письма. У ній працював відомий чеський славіст о. д-р Йосіп Вайс, що досліджував найстарші хорватські глаголичні книги. 1927 року ця Старослов'янська Академія злучилася з Хорватською Богословською Академією як її Старослов'янський відділ, на чолі зі згаданим д-ром С. Рітігом.

Старослов'янський інститут згуртував навколо себе та своїх видань чимало визначних хорватських та інших славістів, як В. Штефаніч, теперішній директор інституту та знавець глаголиці, Й. Хамм, тепер голова віденської славістики В. Мошін, за походженням росіянин, найкращий фахівець між південними слов'янами кириличної палеографії та візантійсько-слов'янського середньовіччя, П. Скок, визначний лінгвіст (помер 1958), Й. Врана, Я. Шідак, Б. Фучіч, М. Бошняк, добрий приятель українців, дослідник першодруків і друкарень, автор англломовної та хорватської праць про слов'янські першодруки, та чимало молодших. Зі словенців постійно співпрацює дуже видатний знавець "Житій" Кирила та Методія — Ф. Гр'івец; від сербів Дж. С. Радоїчіч, Олга Недельковіч, М. Поповіч, а з македонців Б. Конескі. З-поза Югославії — Ваян (Vaillant), Екгарт, Чижевський, Леттенберг, Кошмідер та інші.

Старослов'янський інститут видає свої праці двома виданнями: *Радови* (праці) *Старославенског института*, часопис призначений "для більших праць, текстів і матеріалу", та *Слово*, часопис "для поточної наукової проблематики та слідкування за сучасною науковою літературою".<sup>16</sup> Обидві публікації друкуються в основному хорватською мовою, а також і іншою, в залежності від автора (наш Чижевський — російською та німецькою). Під кожною статтею подане резюме в одній з чужих мов (французькою, англійською, німецькою тощо), а під працями чужими мовами — хорватською.

*Радови* (праці), за редакцією проф. В. Штефаніча, появляються книжками в середньому 200 до 270 сторінок. Обкладинка прикрашена глаголичним ініціалом "С" початку XV віку. У працях ідуть досліди над палеографією, над графікою та її змінами, вокалізацією півголосних, подані дані та досліди недавновідкритих пам'яток тощо. Книга четверта вся присвячена

---

16. Vjekoslav Štefanić, "Svetozar Ritig", *S l o v o* 11-12, 1962, с. 12.

солідному та джерельному виданню латинською мовою (коментарі та переклад) "Житій" Костянтина та Методія в опрацюванні словенських славістів Ф. Гривеца та Ф. Томшіча.<sup>17</sup> Гривец опрацював огляд джерел — слов'янських, грецьких і латинських (ч. I); тексти з латинських джерел, їхня традиція та сучасний стан критики текстів (ч. II); текст італійської легенди за недавновіднайденим рукописом тощо; латинський переклад обох слов'янських "Житій" з коментарями та поясненнями про численні темні місця. До цієї частини додані дві розправи про основні ідеї Костянтинової філософії. Томшіч опрацював третю частину — слов'янські тексти "Житія" Костянтина та "Житія" Методія. Кириличні слов'янські тексти подані за молодшим ніж львівський (монастиря св. Онуфрія, що пропав і був найстарший і найкращий), — за Хіландерським, до досі не був повністю виданий з критичним підходом. Це видання досі найкраще і, либонь, найавторитетніше. Воно, як відмічує проф. Гривец у "Перегляді змісту" (по-хорватському) — вислід його 20-річної наукової праці. При кінці поданий індекс імен і речовий показник, як також і біблійний до слов'янського тексту "Житій" (автори: д-р Марія Пантеліч і Йосіп Тандаріч). Праця має 275 сторінок.

Другий часопис — *Слово*. Заголовок його вказує на старе його хорватське розуміння, а не сучасне — "буква". Цим словом часопис визначає свою мету: сягнути в ту слов'янську старовину, коли й у південних слов'ян "слово" мало те загальне слов'янське значення, як його розумів "великий апостол слов'янства Костянтин-Кирило, коли перед своєю дорогою в Моравію почав писати євангельську бесіду: 'Искони бѣ слово, и слово бѣ у Бога, и Бог бѣ слово'".<sup>18</sup>

Як уже згадано, *Слово* містить праці поточної наукової проблематики та слідує за ділянкою славістичних студій. Це й визначає характер часопису. Журнал виходить, неперіодично, звичайно двічі на рік за редакцією проф. Йосіпа Хамма до ч. 11-12. Далі за редакцією В. Штефаніча. У журналі постійно є чотири головні розділи: 1) наукові розвідки та статті, 2) рецензії фахової літератури, 3) огляди славістичних часописів і 4) вістки зі славістичного світу. Часом число присвячене якомусь визначному славістові (наприклад "Вайсів збірник"), некрологи-життєписи видатних славістів ("ін меморіям") і огляди їхньої наукової праці. Обкладинка прикрашена глаголичним ініціалом "С" з XIV віку. Статті та розвідки в головному написані по-хорватському, але є

---

17. F. Grivec — F. Tomsic, "Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes", R a d o v i , knjiga 4, Zagreb 1960.

18. Svetozar Riting, "Slovo i riječ", S l o v o 1. 1952, c. 5.

теж і іншомовні відповідно до автора. Завжди є резюме іншою мовою, а в тому теж і латинською.

Проблематика статей і розвідок займає приблизно половину сторінок досі виданих чисел. Тут теж автори місцеві та закордонні. До праць додані відповідні фотокопії пам'яток, потрібні графікони, реконструкції і т. д.

Дуже добре поставлені розділи: рецензії фахової літератури, зв'язаної з проблематикою *Слова*, і огляди славістичних журналів. Часопис має на правду знаменитий колектив рецензентів, що підносять надзвичайно вартість журналу (Гривец, Хамм, Матіч, Мошін, Шідак, Штефаніч та інші). Це дуже цінні рубрики, бо подають критичні огляди фахово, але не сухо. Наприклад, рецензії проф. Хамма праць з ділянки старослов'янських граматик, текстів, сучасних слов'янських мов (Брей, Трубецкой, Оти, Нандріс, Лер-Сплавінський та інші) — одні з кращих фахових оглядів.



Одне основне питання, що його наświetлюють невиразно автори *Слова* (Хамм, Мошін), це східноєвропейські назви країн. Колишня назва "Русь" це в них тепер "Росія" — по-хорватському "Русія", "Рус", "руські". Без сумніву, що в цьому насамперед наша вина, що після Переяславської угоди та зокрема після програної під Полтавою, ми ці розрізнення між Руссю та Московією затерли, а потім радикально змінили на саме ім'я Україна. Цього не робили ні Грушевський, ні Франко. (Після II-ої війни загалом ми вже називаємо росіян "руські", знову відрікаючись своєї історичної назви).

Що окреслювання СРСР Росією, а все, що там, російським, — в науці невластиве, відчувають самі автори. Наприклад, проф. Хамм у "Старослов'янській граматиці" дає замітку: "Так само треба робити різницю між російськими й українськими текстами"<sup>19</sup>. Проте, як саме, — залишається нерозгаданим для необзнайомленого читача, бо автор не дає вказівки, як це зробити, і поготів що тексти одні й другі подані всуміш.

Мабуть подібно відчуває проф. Мошін, бо в цінній праці про періодизацію взаємин Руси і Росії (в нього тільки один термін — Росія) з південними слов'янами висуває несподівано й логічно неумотивовано (говорячи весь час про Росію тільки) термін "український": "(тут — тобто у Молдав" — рукописи мають

---

19. Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Skoljska knjiga, Zagreb 1958, с. 203, стор. 202.

характер змішування сербських і українських елементів)".<sup>20</sup> Звідки ж узялись елементи українські, мало хто зрозуміє.

Про нашого князя Данила проф. Штефаніч пише (мова тут про допущення на Латеранському соборі 1215 року різних мов і обрядів у Церкві): "... виразний дозвіл літургії слов'янською мовою, як це дано російському князеві Данилові Галицькому р. 1946".<sup>21</sup>

Ще декілька прикладів з Хаммової "Старослов'янської граматики":

"З Моравії (...) слов'янське богослуження приходить дуже зарані і на російські, і на українські землі.

Таким чином християнство в Київській Росії здобуло також свою зовнішню печать (...) За князя Володимира (р. 988) оце християнство (...) стає для всіх росіян державною вірою. (...) на дворі російських князів у Києві. (...) Церковно-слов'янська мова російської редакції".<sup>22</sup>

Говорячи ще про Хаммову "Старослов'янську граматику", треба підкреслити таке: у славістиці, щоб порівняльними прикладами дати картину, як поодинокі сучасні слов'янські мови оформились, сяке-таке знання української мови — конечно. Як би хтось не підходив до проблеми східних слов'ян, він мусить узяти до уваги, що староруська мова, як вітка загальної старослов'янської мови, жила й розвивалася на території сучасної України зі своїм центром у Києві. Отже — тим самим зрозуміло, що там мусила зберегтися її основа. Тож природно, що і там її насамперед треба шукати для порівняльного матеріалу.

У проф. Хамма є таке розуміння, бо він намагається дати порівняльний матеріал, між іншими слов'янськими мовами, теж і з української. Менше у фонетиці, а куди більше в морфології. Проте, краще знання української мови дало б його граматиці більшу цінність у порівняльному матеріалі. Часами просто напрошуються приклади з нашої мови, тотожні з прикладами старослов'янської мови, як — теля, лежати, хотіти, знати, жорна тощо (стор. 86 і 101); для семантики — коло і колесо (стор. 127); для двоїни о-деклінації с. роду — дві слові, дві відрі, дві яблущі тощо. Є в ній несучасні граматичні та правописні форми (телятї, вороговИ) які вказували б, що автор користувався застарілою

---

20. Vladimir Mosin, "O periodizaciji rusko-juznoslavenskih knjizevnih veza", *S l o v o*, 11-12, 1962, с. 102.

21. Vjekoslav Stefanic, "Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije", *S l o v o*, 6-8, с. 129.

22. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, стор. 44.

українською граматикою. Як часом треба бути з цього погляду обережним, вказує сучасний болгарський правопис, що далеко відбіг від того з-перед 1945 року.

Треба завважити, що слависти мусіли б мати достатнє знання слов'янських азбук. В авторів *Слова* не видно його щодо української абетки. Є помилки в розрізненні літер "г" і "r", "і" та "и", "ї" та "i". Зустрічаємо, наприклад, плутану транслітерацію: Ogienko та Ohijenko; Skripnik, Kiev та Kijev.<sup>23</sup>

Вкінці, мовна близькість, а то й виняткова тотожність у багатьох випадках між українською та хорватською мовою, як, наприклад, інфінітив на -ти (говорити, казати — *govoriti, kazati*; перша особа множини теперішнього часу на -мо (говоримо, робимо — *govorimo, radimo*), подвійні форми недовершеного майбутнього часу (буду писати, писатиму — *budem pisao, pisati cu*); ікання [“ікавштїна”, найпоширеніший хорватський говір, дід, вік, різати — *did, vik, rizati*] тощо вказують на потребу обопільних студій. Вони в нас і в хорватів зі шкодою занедбані. З одного боку ми, українці, кажучи загально, поза сербами на півдні не бачимо хорватів, а з другого — хорвати на Сході Європи бачать сливе тільки росіян, а давні наші назви “Русь”, “руський” утотожують з сучасною Росією та російським народом. Звичайно, і вся наша старовина зарахована росіянам.

---

23. R a d o v i , knjiga 4, стор. 11 і 184; S l o v o , 9-10, стор. 245.

# СПОГАД ПРО ДРУГА

Маріян Кратохвіль

Це спогад про чудового пейзажиста Олександра Якимчука, колишнього мого широкого українського приятеля. Обидва ми працювали у безпосередній близькості. Він у Почаєві, а я з відомим нині письменником Леопольдом Бучковським у Підкамені. Він був малярем Волині, а я Поділля. Пограниччя Поділля і Волині — країна надзвичайної краси — було пребагате матеріалом людських типів, на утривалення яких у малярстві не вистачило б життя. Множилися студії світанків, ланів, стріх, ярмаркового галасу. Цей світ неначе дихав ще вісімнадцятим століттям. Жиди по-своєму, українці по-своєму, а поляки ще інакше, ніби три різні суспільні стилі, і аж дивно було, що все те жило день-у-день разом, а конфліктів було так мало.

Над чудовою околицею Підкаменя височів оборонний монастир (нині політична в'язниця), і з тих мурів відкривався нескінченно широкий простір, а з північного сходу, на горизонті, виблискували золоті бані Почаївської лаври. У соняшні дні ті далекі бані, ніби зачарований замок, збуджували цікавість, було в них щось казкове, і (о, диво!) з такої великої відстані доходили оксамитні звуки великого дзвону, коли тому сприяв вітер.

Одного разу ми з Бучковським вирішили побачити на власні очі те загадкове чудо. Як у Підкамені, так і в Почаєві відбувалися численні прощі, ніби слідуючи одна за одною. З волинського боку

---

*Автор спогаду Маріян Кратохвіль — польський маляр чеського походження, відомий у польських мистецьких колах еміграції. Перебуваючи по Першій світовій війні на Волині, зійшовся близько з українським мистцем-малярем Олександром Якимчуком, з чого і постали ці спогади. Олександр Якимчук, український маляр-живописець, народжений 1899 року в м. Корець на Волині, вчився малярства у Варшаві в 1921-1923 роках і продовжував свою мистецьку освіту в Італії. В 1925-1931 роках викладав у Почаївській мистецькій школі. Виставка його картин відбулася у Варшаві 1932 року. Помер 1970 року. Згадуваний у спогаді маляр-імпресіоніст Мартин Кітц, народжений у Львові 1891 року, студент Львівської Політехніки та Краківської Академії Мистецтв, був знищений німецькими окупантами у львівському гетто 1943 року.*

сунули валками селяни, галайстра з усяким крамом, з білими ятками і натовпи жебраків.

Підкамінь був католицький, Почаїв — православний, але всупереч прокляттям з амбони, одного разу волинська хвиля заливала подільський Підкамінь, а тиждень пізніше Поділля мандрувало до Почаєва. Отак утертим шляхом на селянському возі ми подалися до Почаєва, хоч дорога була така, що треба було добре триматися на возі, щоб з нього не випасти: раз удолину — і тоді ми падали на кінські зади, то знову вгору. Переважно — ліси, лише там і там хутори. А коли ми вибралися з тієї гущавини, перед нами виринула лавра, вітаючи нас симфонією дзвонів. Невдовзі ми опинилися в несамовитому хаосі відпустового ярмарку. Наш фурман, старий багатий селянин, відомий із своєї скупости, показуючи батоном монастир, казав: "Колись люди будували такі Божі доми, а тепер тільки всілякі соколи, союзи тощо". Він заметушився серед сусідніх возів, і відразу ж його добре вгодовані коні почали підкріплятися чужим сіном і вівсом.

По першому ознайомленні з лаврою і тереном ми заходилися шкіцувати. Як звичайно в таких випадках, навколо нас зібрався гурт цікавих. Якийсь молодий інтелігентний жид заговорив до нас: мовляв, ми в Почаєві маємо знаменитого маляра. Бучковський, мавши непогамовану цікавість, пішов подивитися, що то за маляр. Проминуло щось зо дві години, і, знайшовши мене при шкіцванні в іншому місці, він сказав: "Конче мусиш побачити того маляра... не абиякого".

Ми увійшли до просторого будинку посеред ринку широкими сходами, у скріпінні яких відчувалося ще минуле століття, і дісталися до ательє маляра. Це був чоловік понад тридцять років, блондин, смаглявий, як зрештою й ми, засмаглі в наших малярських ескападах, середній на зріст, але міцно збудований, з клясичними рисами обличчя. Вразили мене надзвичайно гарні сині очі... Часом глянеш на людину — і, заки потиснеш йому руку, вже знаєш — приятель.

Пополудневе сонце позолотило стіни, на яких рядами вишикувалися пейзажі: не оправлені полотна, прикріплені до стіни припинками; вони наче співали, напоені радістю, сонцем і непогамованою буйністю. Це було ніби сполучення мистецького вислову душі маляра і самої природи, що, як молода дівчина, відкривала коханцеві свою нагу принаду. Жадної кольористичної крикливості, багато сірого, але сірого, що якимось само з себе світилося цілою гамою золотих відтінків. Замолоду я був під враженням картини Брандта: "Козаки вітають степ". Це малярство було радісним вітанням природи. Справжній колір, як ікона, не потребує зовнішнього джерела світла, він живе своїм власним світлом. Спокійна гармонія його творчості мала подих свіжості, а



при тому й субтильність відчуття щоденних явищ природи; він мав особливу силу відкривати принаду найпростіших краєвидів і подій: якийсь завулок, яким ходять щодня, не помічаючи його, робиться на його картині відкриттям для глядача. Для мене, коли я отак стояв, задивившись в ті ряди студій, це було відкриття якихось наших світів і взагалі переоцінкою погляду на повсякденне. Моя мовчанка, бож мені трудно було дібрати слово, була для Якимчука, напевно, найбільшим компліментом. Пригадався мені Ян Станіславський, а трохи й Хелмонський, але в тих картинах чути було й ніби подих зі Сходу. Якимчук знайомий був з творчістю таких малярів, як Левітан, Серов і Врубель; це не були конче позитивні впливи. Левітан, що в своїх кращих працях був співцем Росії, часто впадав у сентименталізм. Коли Якимчук під впливом Левітана також помічав у своїй картині нотку сентиментальності — цицив її. Українські пісні, що так легко переходили від радості до задуми, напевно мали свій відгомін у його картинах. Проте в нього переважала радісна бадьорість. То радше були впливи Сломінського, що узгоджувалися з мужеською і здоровою природою Якимчука.

Якимчук з великим зацікавленням оглядав мій шкідівник, відкриваючи в мені братню душу. Розходилися ми як приятелі. Кожного року я відвідував його, і при тому, користуючися висловами поета, було багато радості і крику. Уже наступного року Якимчук жив у винайнятій хаті, де була і його робітня. Тут я пізнав його чарівну жінку і надзвичайно милих і гарних його хлопців. Одному з них було на ім'я Гліб, і це мало кілька років пізніше той ефект, що я до свого прізвища додав — Гліб, щоб відрізнити себе від двох інших з такими самими прізвищами. Може, й це свідчило про моє ставлення до Якимчука. Я привозив з собою під пахвою якісь олії, якими милувався Якимчук, але й не уникав дружньої критики, що змушувало мене замислюватися. Не забуду першого чаю в його новому мешканні. У тій околиці селяни ще ткали смугасті тканини, які часто, хоч не завжди, були яскравих кольорів, але як тонко зіставлених! Ніколи не було в них вереску какофонії.

Одного разу, оглядаючи мої студії, Якимчук сказав: "Знаєте, пане Маріяне, ваш кольор має в собі вплив тих народних тканин, часто ви вдаєтеся до раптових закрутів, часто небезпечних, а проте виходите з сміливих і ризиковних прийомів, як тонкий кольорист".

Такий був наш обмін думок. Стіл був накритий грубим селянським полотном, тонко вишиваним червоним узором, на ньому полив'яні філіжанки і підставки, напевно добирали на почаївському ярмарку, бо всі були різні. Але вразила мене тонка декорація столу. Це був час пізнього літа, і дуже гарно, ніби не

хотячи, було повкладане помаранчеве і червоне листя. У приспішеному ритмі ми говорили про мистецтво, події в краю й нові відриття. Це були для мене незабутні хвилини.

Завжди насувалося мені питання: звідки з'явився Якимчук? Здається мені, що він походив з центральної України, навіть стиль побуту ніби промовляв за це. Наші зустрічі були назагал короткі, лише один раз, під час виправи у Карпати, ми пробули разом щось близько місяця, але й тоді — щоденні дискусії й розмови стосувалися мистецтва.

Якимчук розпочав мистецьку працю в Почаєві. Лавра влаштувала різного роду майстерні, між іншим і "фабрику" ікон. Називаю це фабрикою, бо ті ікони, хоч виконані дуже солідно, являли собою кіч дев'ятнадцятого століття. Традиції в їх виконанні були лише технічні, але не мали нічого спільного з мистецькою суттю ікони. Не маю жадних сумнівів, що Якимчук починав як аматор і по суті назавжди залишився самоуком, як й автор цих рядків. Напевно, притягнули його до тієї почаївської "фабрики", але завдяки своїм здібностям він висунувся щось на подобу професора, який учив хлопців, як малювати й писати обличчя й руки святих. Напевно, почав тоді з власної спонуки малювати й пейзажі. Недалеко був Крем'янець, де від 1920 року знову ожили перервані культурні традиції. Сам Крем'янець був мрією щодо багатства мистецьких мотивів, і гадаю, що це спокусило Якимчука малювати в Крем'янці.

У той час у Крем'янці перебував "меценат" Юліан Мрочковський, до революції — синдик Одеси. Він мав пишну колекцію цінних картин, на які поклав руку революційний уряд. Звільнений з ув'язнення в ЧК, він забрав свої не оправлені картини і, переодягнувшись на селянина, з картинами в мішку дійшов до польського кордону. Тут його іменували суддею найвищого суду у Варшаві, і він почав нове культурне життя. Це була людина виняткової культури, що володіла кількома мовами (вивчив також гебрійську мову й листувався з рабинами з усього світу).

Мрочковський був одним з справжніх меценатів, бо більше цікавився мистецтвом і філософією, ніж правом. Незабаром, щоб мати більше грошей на купівлю картин, він прийняв посаду нотаря, спочатку в Крем'янці, а потім у Конських. Він зібрав показну колекцію картин Монтічеллі, Діаза та інших французьких, польських і російських малярів.

Напевно Мрочковський побачив Якимчука, як той малював у якомусь крем'янецькому завулку, і так зав'язалася досмертна приязнь. Сам Мрочковський оповідав мені про перші спроби Якимчука, які він вважав за чисте аматорство. Меценат Мрочковський якимось влаштував двомісячне перебування свого львівського

приятеля Мартина Кітца у Крем'янці. "Од нього, — сказав він Якимчукові, — довідається, пане Олександрє, про таємниці мистецтва". Це перебування Кітца у Крем'янці було для Якимчука своєрідною академією. Вони ходили разом по місту, і Якимчук засвоїв від Кітца багато з малярської техніки й естетики. Кітц був досконалим малярем, ознайомленим з мистецькими осередками Європи, а передусім був учнем відомого берлінського імпресіоніста Лібермана. Так, ніби з другої руки, Якимчук перебрав таємниці імпресіонізму, але передусім європейський погляд на мистецтво. З перебування Кітца в Крем'янці почалося справжнє малярство Якимчука. Кітц не був у вузькому розумінні пейзажистом, радше малярем інтер'єру, і його об'єктом зацікавлення були натюрморти. Він був нашим "керівником" щодо малярської техніки. Як Якимчук, так і я завдячуємо Кітцові ознайомлення з малярською технікою. Але передусім вплив культури на європейському рівні був великою заслугою як Мрочковського, так і Кітца, і це було зворотним пунктом у мистецькій кар'єрі Якимчука.

Я згадав про нашу спільну виправу в Карпати, де під час малювання ми знайшли спільну платформу порозуміння й орієнтації. Проте, ми були зовсім різними індивідуальностями, таким було і наше мистецтво. Коли ми розвішували поруч наші картини, різниця була очевидна, але, попри те, ми творили ніби одну малярську школу. Усі ми крокували шляхами традиції, мали спільний малярський словник і завдяки цьому оминали все те, що на той час було модою. Малярське новинкарство не затркнуло жодного з нас.

За того часу була мода серед малярів позувати на генія. Усі шукали чогось нового, і більшість будувала монументи без фундаменту. Нині, коли мода на новизну набрала американської форми, я переконаний, що картини Якимчука й Кітца будуть "зрозумілі" і за сто років. Коли я переглядаю свої шкільники, що збереглися від воєнної пожежі, ясно бачу, який гарний, чарівний і милозвучний був той світ Поділля й Волині, і нічого дивного немає в тому, що ми співали про ту землю пісню якоїсь великої любові, ми були коханцями тієї землі. Звідси поетичність Якимчука. Зрештою, Якимчук був ознайомлений з українською, польською і російською поезією. Було в ньому якесь особливе здоров'я, якась сила молодости, що триває вічно. Сумніваюся, чи міг він будь-коли стати старою людиною. Ентузіазм робить навіть старих людей молодими. В його картинах звучала музика природи. Навіть вечірня тиша була для нас музикою. Таке замилювання в регіональності є напевно небезпечне для більшости малярів. Навіть паризька регіональність погасила багато оригінальних талантів. Уся справа в тому, що малярство Якимчука мало підпору в європейській культурі. Більше в ньому було від Заходу, ніж від

Сходу. Глядач, вдивляючися в його твори, мусить мати деяку підготову, бо його мистецтво не було "для всіх". Треба мати здібність відчувати поезію, щоб сприйняти красу його картин.

Якимчук впливав на молодих і безкорисно служив їм порадой і допомогою. Я знав одного з його учнів, Олександра Шалковського, на жаль, його багатообіцяючу молодість обірвала німецька куля. Наша група притягала молодих. Я сам мав одного разу несподівану візиту двох українських хлопців з недалекого села. Просили в мене поради й допомоги в навчанні. Влітку кожної неділі я давав їм вказівки, і по двох роках їх шкільники свідчили про непересічний талант. Їх прийнято до Варшавської академії, і вони вчилися там два роки. Події 1939 року обірвали й їх навчання: один згинув від більшовицької кулі, другий — від німецької. Сумно робиться, коли згадаєш про смерть тих двох хлопців, які після двох років перебування у Варшаві дивували своїм знанням, інтелекцією й талантом.

Якимчук мав родину і мусив заробляти на життя. Початково це була праця в згаданій уже школі іконопису. Але це давало краплю в морі, і Якимчук мусив шукати засобів на поліпшення своїх життєвих умов. І тут мій подив до нього, бож праця для продажу картин ніяк не вплинула на його поставу як мистця, він і далі залишався собою. Велика заслуга в цьому й Юліяна Мрочковського, людини з великими впливами, датованими ще з російських часів. Він зацікавився справою Якимчука на терені Крем'янця. Він мав своєрідну методу допомоги малярам, у чому я сам переконався за кілька років до вибуху війни. Він замовляв маляреві п'ять картин і платив за всі. Пізніше, вибравши собі одну, що йому найбільше подобалася, чотири інші розтикав по своїх знайомих. Він мав незвичайний чар, люди не могли відмовити йому і купували картини. Щойно тоді він висилав малярам другу частину плати за картини. Спочатку я був заскочений подвійною платнею і щойно за деякий час мені стали зрозумілі ці складні операції. Я пізнав Мрочковського в "Захенті" під час вернісажу. Я дав тоді маленьку картину, яку втиснуто між два великі мальовила в крикливих фарбах. До мене приступив секретар "Захенти" і представив дистингованому панові.

— Пане Маріяне, про вас згадували мені Якимчук і Кітц. Хотів познайомитися з вами, і тут бачу, що ваша маленька картина б'є морди тим двом величезним паскудствам, і то як б'є!

Тоді секретар "Захенти" делікатно зник. Наша розмова зійшла на Якимчука.

— Я зустрів Якимчука, — вів далі Мрочковський, — у Крем'янці, коли він "смарував" якісь аматорські мальовила. А нині — що за маляр! Я познайомив його з Станіславським — знаменита школа — і Якимчук відразу зрозумів це.

Я майже певний, що Мрочковський спрямував Якимчука до Кракова, бо Якимчук якось згадав про картину Станіславського, яку я знаю з Кракова. Його коментар був дуже цікавий. Малярі патякають, і чим більше балаканини, тим більше вони здаються собі мудрими, а тут треба прокладати основні лінії і тим робом висловитися поетично.

Мрочковський вислав на свій кошт Якимчука до Венеції, і той створив там кілька гарних картин.

Я зустрів Мрочковського в Конських 1939 року, і вів сказав мені: "Збираю гроші, бо мушу обох вас вислати до Італії і Франції. Мусите розширити свій круговид".

Дивним збігом обставин війна для мене почалася саме коло Конських. Я бачив, як Конські накрила вогнем німецька артилерія. Щойно по війні я довідався, що Мрочковський не захотів зійти в укриття, мовляв, не хотівши покинути "своїх приятелів", тобто колекцію картин. Граната розірвалася в кімнаті, і Мрочковський загинув.

Мрочковський впровадив насамперед Якимчука до "Захенти" у Варшаві, продавав там одну по одній його картини, що кожного року здобували нагороди. Але на тому Мрочковський не заспокоївся. Він переконав кількох колекціонерів, щоб вони збирали твори Якимчука. Одного з них я пізнав на виставці в "Захенті". Він запитав мене, чи в випадково не є приятелем Якимчука. Тоді запросив мене познайомитися з його колекцією. Прочинивши двері, я мусив протискатися між шафами, столами та іншими меблями у довгому коридорі. Я не знав, що й подумати про цей склад меблів, і зорієнтувався щойно пізніше. На стінах від стелі до низу — картини Якимчука, тут таки столи, крісла, ліжка, полиці з книжками. Те саме у другій, третій і четвертій кімнатах. Щойно кімната для дітей господаря виглядала як нормальне помешкання. Не пригадую прізвища цього пана. Він походив з Києва, а про картини Якимчука говорив, що вони нагадують йому дитинство, і він їх дуже любить. Він був одним з численних наддніпрянських поляків, для яких Україна була батьківщиною. Таких ентузіястів мистецтва Якимчука у Варшаві було кілька. Тому його картини систематично зникали з вистав.



По багатьох роках малювання я дійшов переконання, що поділ на райони має своє виправдання. Не лише сам краєвид, але й люди мають відмінний стиль. Навіть світло є інше: світло Волині є золоте, Поділля — срібне. І такі були різниці в наших картинах. Очевидно, годі обґрунтувати це. Воно полягало виключно на вичутті світла. Волинь здавалася мені завжди радісною,

бурхливою, і таке було малярство Якимчука: золоте завдяки світлу і радісне змістом. Мої картини були радше сумовиті, і це мене завжди дивувало. Приходить мені на думку, що я народився в музичній родині. Моя мати Матільда була співачкою (бель канто), і я сам народився радше музикою. Доля вирішила інакше: я не став ні музикою, ні філософом. У пейзажі так часто товаришила мені українська пісня, і гадаю, що з неї народжувалися настрої моїх картин. У Якимчука головний стимул виходив від ліричних поетів: польського Лесмяна, російських Блока, Лермонтова, і звичайно ж — Шевченка. Ми ніколи не плянували читати тих чи тих поетів. Для мене поезія Лесмяна а почасти й Блока мала свій дивний чар. Мушу тут застерегтися, що, не зважаючи на джерела регіоналізму, з яких ми черпали надхнення, ми ніколи не були "провінціалами". Зберегла нас від цього наша настанова: не шукати ніколи мотиву як самоцілі. Тому наші картини були часто ніби порожні й розкидані. І Якимчук і я шукали завжди настрою; попри уявну тему, ми прагнули зглибити таємницю, що була десь далеко за обрієм, незбагненну й загадкову. Сам мотив відогравав другорядну роль. Тому ми зупинялися на простих темах; відчуті світло і стиль вели нас до чогось, що крилося за обрієм.



Кілька тижнів тому хтось сказав мені, що Якимчук має свою залю у Львівському музеї. Він тільки два рази був у Львові моїм гостем. Якимчук був малярем Волині, її поетом; він створив щось ніби синтезу пейзажу, в чому багато завдячував Янові Станіславському. Проте, він передусім був сам собою, мистцем цілковито незалежним від моди і паризьких новизн. Як і були в його творчості слабії сторінки, то треба пам'ятати й те, що він починав працю, зданий на себе, і сам себе знайшов. Тому що я був наймолодший у тій малярській групі, яка майже претендувала на звання школи, я дуже багато завдячую Кітцові й Якимчукові. Мене якось обминули німецька й інші кулі, і тому я намалював цей короткий спогад про свого чудового приятеля й оригінального маляра. З нас був наче цілий малярський інтернаціонал, а проте ми мали одну спільну мову нашої матері — малярської штуки. Ніколи не було між нами заздрости й упереджень. Перед матір'ю-природою, єдиною вчителькою, ми сиділи на одній лаві.

Як хотів би я скласти квіти на могилу українського мистця, але що ж... лишається вінок цих слів.

# Архітектурні проекти Радослава Жука та його думки про українську архітектуру

*Василь Качуровський*

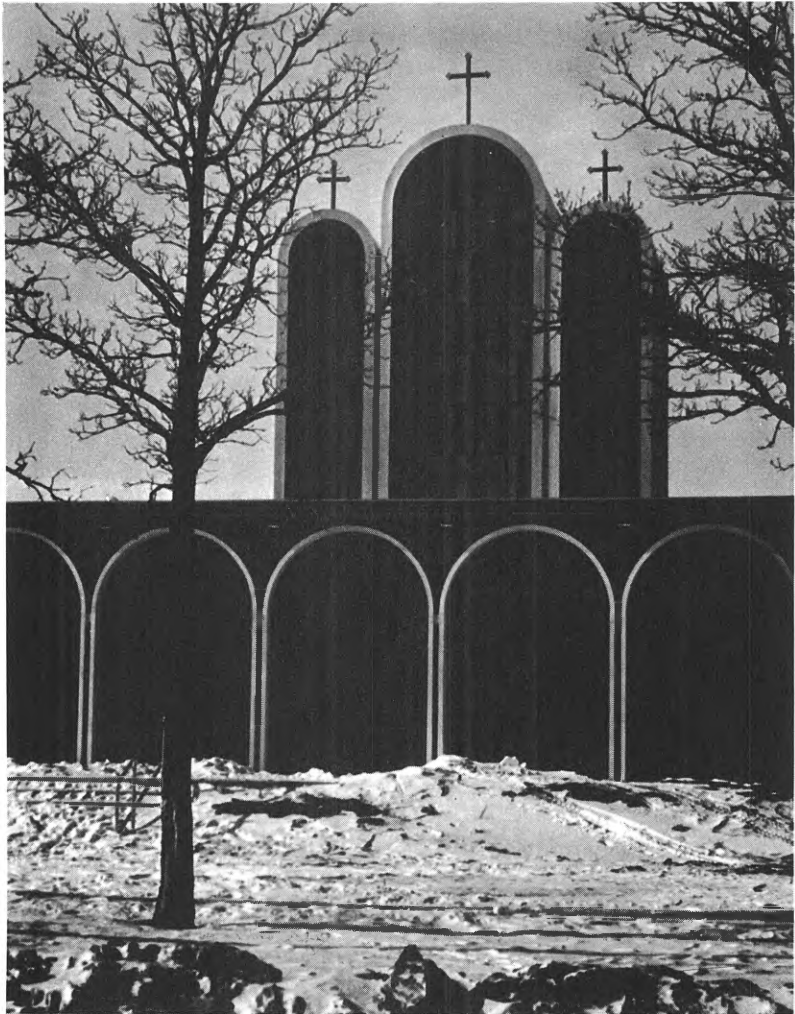
В рамках Фестивалю Мистецтва, який влаштувала українська академічна молодь в днях 2 і 3 листопада 1974 року в Чикаго, відбулася доповідь Радослава Жука, професора університету МекГілл у Монтреалі в Канаді. У порівняльно короткому протязі часу чикагська громада мала нагоду вже другий раз познайомитися із Р. Жуком. В 1973 році український Інститут Модерного Мистецтва влаштував виставку фотографій та плянів його нових церков, побудованих і запроєктованих у Канаді. Ця виставка під назвою "Шість українських католицьких церков у Канаді" була першою такою імпрезою за весь час еміграційного життя в Америці.

Радослав Жук належить, безумовно, до найкращих українських мистців сучасної архітектури. Його праці відомі не тільки в Канаді та США, але і в Європі. Про них пишуть в англомовних та німецьких фахових журналах; коментатори завжди підкреслюють, що це нова українська церковна архітектура. Так, своєю творчістю Р. Жук виконує важливу працю в поширюванні інформації про українські культурні здобутки у світовому мистецтві.

Нові церкви Жука є сміливо новаторські; в них вражає ясний принцип структуральної функціональності, без зайвої декоративності. Запроєктовані ним будівлі зберігають основні характеристики української традиційної церковної архітектури і вирізняються у своєму оточенні як щось цілком самобутнє.

Однаке у своїй синтезі традиційних форм Жук відкриває для нас світ нової естетики, нових мистецьких вартостей, якими збагачується культурна скарбниця нашого народу. Свіже трактування вже добре відомих традиційних форм викликає в нас дуже несподіване та приємне вражіння. Нам цікаво бачити так добре відомі архітектурні форми в іншому насвітленні, в новій інтерпретації. Мистецька творчість Жука має коріння у нашому минулому. Однак, підсилена життєвою силою сучасності, вона сягає великою дугою в майбутнє.

Р. Жук — це мистець, що спираючися на старих традиціях, зумів створити нові мистецькі вартості, які вповні погоджуються із

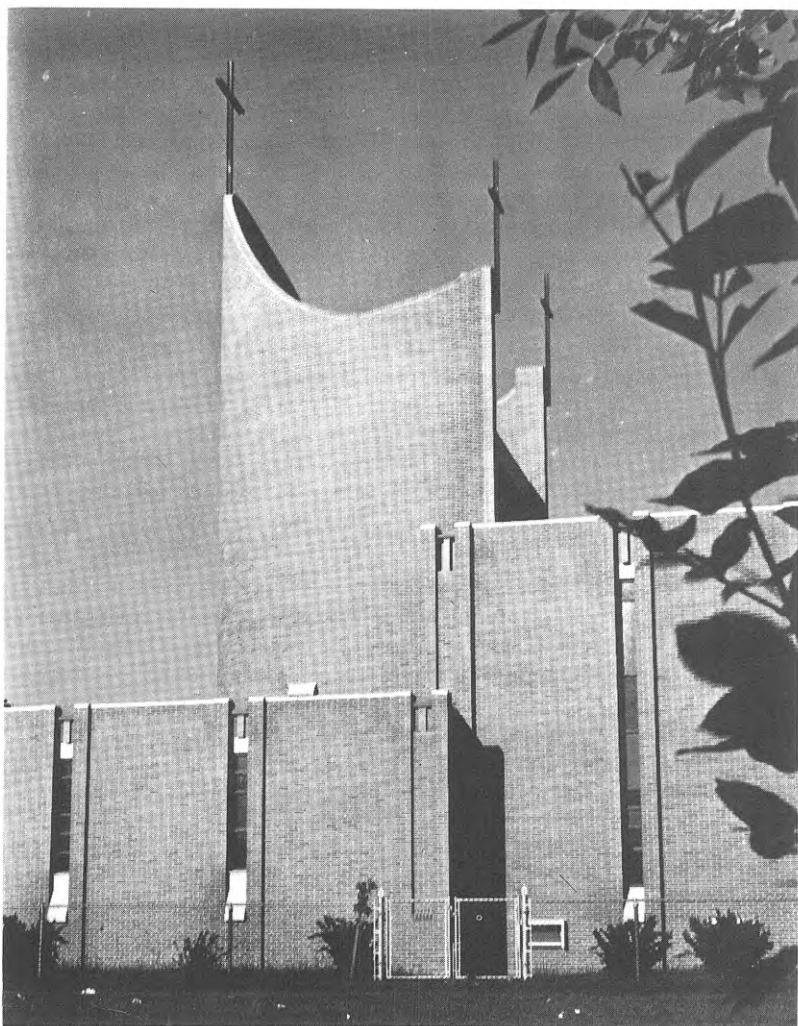


*Радослав Жук: Церква св. Родини у Вінніпегу, 1964*

течіями сучасного мистецтва. Тому поява Жука на горизонті нашого культурного життя має для нас виняткове значення.

До кожного великого творчого прояву треба значного духового надхнення, а джерелом такого надхнення у Жука є його глибокі релігійні почування. Акт духової творчості людини завжди включає елемент священності. В проєктах церков Жука





*Радослав Жук: Церква св. Михаїла у Трансконі, Манітоба, 1966*

можна вбачати його своєрідні молитви, сповіді та його жертви на  
олтар віри, віри української людини.

Досі ми не оцінили належно творчості Жука. На жаль, це не  
єдиний випадок, коли ми не зуміли оцінити наших визначних  
мистців — новаторів. На думку мимоволі приходиться прізвище  
Архипенка. Отож пригляньмося, як чужинці оцінюють працю

Жука. Визначний австрійський знавець церковної архітектури в статті під заголовком "Три українсько-католицькі церкви в Канаді" (надрукована в журналі *Christliche Kunstblaetter* за січень 1969) пише; "Беручи під увагу глибоко закоріненій консерватизм східних церков, піонерська праця Радослава Жука має особливе значення, що сягає далеко поза північно-американський континент. Всупереч виразній простоті цих церков, їхня дисциплінована могутність виразно виявляє багатство східнього обряду. Тому вони стали не лиш архітектурними монументами, але також і пам'ятниками величі християнської, української духовости в широких канадських преріях".

Під час свого перебування в Чикаго в листопаді 1974 року, Радослав Жук висвітлював прозорки старовинних українських церков та їхніх плянів, звертаючи увагу на характерні риси окремих стилів. Він зазначив, що, як і інші народи, українська архітектура приймала із світової архітектури те, що в ній було найкраще і пристосовувала ці елементи до наших умов та смаків. Тому то наша церковна архітектура мала завжди новий, модерний, але своєрідний характер.

Так уже при самих джерелах прийняття християнства, на початку XI сторіччя, наші предки не копіювали безкритично царгородську Софію, але збудували монументальний храм, який був одним із найкращих і найбільш оригінальних мистецьких творів того часу. Князь Ярослав Мудрий розумів велике значення церковної архітектури не тільки для самої релігії, але й для зовнішньої репрезентації культури народу. Своєю могутністю та архітектурною пишнотою Київська Софія мала закріпляти у свідомості сучасників, своїх і чужих, думку про велич, могутність та славу руської держави.

І так, протягом всієї довгої історії розвитку нашої церковної архітектури, ми українці старалися не відставати від інших культурних народів світу і ставили наші церкви в стилях даної доби.

Сімнадцятий та вісімнадцятий сторіччя були в нас дуже багатими на будівництво церков. Модерний тоді стиль барокко виявився на Україні у своєрідних формах, що дали йому заслужено у світовому мистецтвознавстві визначення українського чи козацького барокко.

Бажання йти з духом даної доби є цілком зрозумілим і єдино правильним культурним напрямом. Якщо мистецтво тільки повторяє історію, тоді йому бракує життєздатности. Шабльонним копіюванням старих стилів нашої церковної архітектури, як це в нас часто роблять, ми не вкладаємо ніяких нових мистецьких

вартостей в нашу культурну скарбницю, що на них міг би засновуватися дальший розвиток архітектури.

Не зважаючи на те, що ми прикладаємо багато зусиль до розбудови наших церков і що ці зусилля вимагають великих фінансових пожертв нашої еміграції, ми не можемо похвалитися найкращими досягненнями в нашій церковній архітектурі. Дуже часто наші нові церкви збудовані у млявих, невиразних стилях і тому мають сумнівну мистецьку вартість.

Архітектура вже самими своїми імпозантними вимірами діє на людину силою, що не досяжна іншим формам мистецтва. Наші церкви є єдиною формою архітектурного мистецтва, яка репрезентує нас тут на заході і демонструє наші сьогочасні архітектурні досягнення. Тому наші церкви мають для нас значення, що переростає далеко поза саму релігійну ділянку.

## ЛЕНІН І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

*Іван Майстренко*

Погляди Леніна, починаючи від Жовтневої революції 1917 року, стали програмою світового революційного руху за диктатуру пролетаріату і побудову комуністичного суспільства. Цей рух сприймає вчення Леніна як пряме продовження вчення Маркса-Енгельса і тому об'єднує їх спільним означенням — марксизм-ленінізм, що став програмою всіх течій світового комунізму.

Так само і в національному питанні марксисти-ленінці спираються на авторитет Леніна. Тут — більше, ніж на Маркса, бо в національному питанні Ленін актуальніший від Маркса. Але в національному питанні послідовники Леніна наражаються на суперечності в нього самого, і тому кожен бере з Леніна те, що підтверджує його погляди, промовчуючи те, що цим поглядам суперечить. І виходить, що у різних авторів Ленін різний. Пояснюється це й тим, що підхід до Леніна у його прибічників догматичний, а не критичний. Також ще й тим, що погляди Леніна беруться не комплексно і не в еволюції його теорії національного питання, а в окремих випадках.

Трапляється й несумлінне цитування Леніна його палкими прихильниками. Наприклад, у сучасних радянських теоретиків, що намагаються вченням Леніна виправдати політику русифікації в СРСР. У цих теоретиків часто можна натрапити на цитату з дореволюційного Леніна: "Ми, розуміється, стоїмо за те, щоб кожен мешканець Росії мав можливість вивчити велику російську мову". Але продовження цієї цитати не дається (див., наприклад, журнал *Вопросы истории КПСС*, 1971, ч. 7, стор. 27). А продовження таке: "Ми не хочемо лише одного: елементу п р и м у с о в о с т и . Ми не хочемо заганяти в рай дрюком..." (т. 20, стор. 55. Тут і далі підкреслення в цитатах належать самому Ленінові. Усі цитати — з четвертого видання його творів. Можливі винятки будуть зазначені).

Радянські автори промовчують, що *добровільність* у

---

*Вступна стаття до збірника цитат з висловлювань Леніна в національному питанні.*

зближенні націй була істотною особливістю поглядів Леніна. (Проте, у практиці, Ленін цього принципу добровільності у відношенні до неросійських народів не дотримувался. — Ред.) Крім того, радянські автори не зазначають, що наведене ними висловлювання Леніна про російську мову стосується до-революційної Росії. Нічого подібного Ленін не говорив, коли, по 1917 році, Росія розпалася на окремі національні держави.

Політику русифікації радянські автори обґрунтовують ще й такою несумлінно вкороченою цитатою з Леніна: "Пролетаріят... вітає всяку асиміляцію націй". А далі пропускається: "за винятком насильницької чи опертої на привілеях" (т. 20, стор. 19). Зрештою, сам Ленін не сказав, де він бачив асиміляцію націй, не "оперту на привілеях". Зате явно насильницьку царську асиміляцію Ленін називав прогресивною. Наприклад, у 1913 році, коли царат колонізував Україну російським елементом і забороняв українські школи, Ленін писав: "Факт 'асиміляції'... великоруського й українського пролетаріату безсумнівний. І цей факт без-умовно прогресивний" (т. 20, стор. 15).

Але як лишити на боці несумлінне цитування Леніна в СРСР, то треба сказати, що й сумлінне часто буває суперечливе. Бо сам Ленін один раз каже одне, а вдруге — протилежне. Наприклад, Ленін пише (і не раз повторює в своїх творах цю думку), що найманому робітникові буде байдуже, чи головним його експлуататором буде великоруська буржуазія з перевагою над інородницькою, чи польська перед жидівською і т. д." (т. 20, стор. 395, 1914). Мовляв, найманий робітник мало зацікавлений у звільненні його пригнобленої нації. Але в іншому місці (1916) Ленін говорить протилежне: "Чи однакове дійсне становище робітників у гнобительських і гноблених націях..? Ні, не однакове. (1) Економічна різниця та, що частина робітничої класи у гнобительських країнах користується крихтами надприбутку, який одержує буржуа гнобительської нації, здираючи завжди по дві шкури з робітників гноблених націй. Економічні дані говорять, крім того, що з робітників гнобительських націй більший відсоток вибивається в 'майстерки', ніж з робітників пригноблених націй, — більший відсоток приймають до аристократії робітничої класи. Робітники гнобительської нації до певної міри учасники своєї буржуазії у справі пограбування нею робітників (і маси населення) гнобленої нації. (2) Політична різниця та, що робітники гнобительської нації посідають у привілеїване становище у цілому ряді ділянок політичного життя порівняно з робітниками гнобленої нації. (3) Ідейно і духово різниця та, що робітники гнобительських націй завжди виховуються і школою і життям у душі зневаги чи презирства до робітників гноблених націй.

Наприклад, кожен великорос, що виховувався чи жив серед великоросів, в і д ч у в а в це..." (т. 23, стор. 43-44).

Далі Ленін суперечить сам собі, коли, з одного боку, запевняє (і багато разів), що "свідомий пролетаріят буде завжди відстоювати більш велику державу. Він завжди буде... вітати можливо тісніше економічне сполучення великих територій, на яких могла б розвинути боротьба пролетарів з буржуазією... Централізована велика держава є великим історичним кроком уперед... й інакше, як ч е р е з таку державу... немає і бути не може шляху до соціалізму (1913, т. 20, стор. 28-29). Або: "Великі держави багато успішніше, ніж дрібні, можуть розв'язувати завдання економічного прогресу і завдання боротьби пролетаріату з буржуазією" (т. 20, стор. 202-203). Ленін часто писав, що дрібні національні держави, що виділилися з великих держав, роз'єднують, а не зближують робітників.

і в той же час Ленін часто наводить, як позитивний факт, наприклад, таке: "У 1905 році Норвегія відділилася від Швеції... Що ж? Чи програв народ? Чи програли інтереси культури? Чи інтереси демократії? Інтереси робітничої класи від такого відокремлення? Ніскільки!.. Спільність, близькість шведського і норвезького народів на ділі виграла від відокремлення" (1914, т. 20, стор. 202-203). Таким чином одні марксистсько-ленінці можуть посилатися на Леніна, що він був проти розпаду великих держав на менші національні, а інші — що Ленін був за. І ті й інші мають підстави посилатися на Леніна.

Суперечним виявляється і Ленінове тлумачення програмової засади більшовизму (зформульованої ним самим) про право націй на самовизначення. Усюди Ленін пише, що це право означає тільки одне: право гнобленої нації на відокремлення від гнобительської і на створення самостійної держави. Але повторюючи дуже часто цю засаду, Ленін тут таки підкреслює, що підтримка від більшовиків цього п р а в а не означає, що вони р е к о м е н д у ю т ь пригнобленим націям відокремлюватися. Не означає, що партія буде підтримувати боротьбу к о ж н о ї гнобленої нації за незалежність і за відокремлення. У написаній Леніном у 1913 році резолюції більшовицької наради сказано: "Питання про право націй на самовизначення... недозволено плутати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання соціал-демократична партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком незалежно з погляду інтересів усього суспільного розвитку й інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм" (т. 19, стор. 386). Цю формулу дослівно повторює написана Леніном резолюція Сьомої

(квітневої) конференції більшовицької партії (1917, т. 24, стор. 269-270).

Коментуючи цю тезу, Ленін писав у 1916 році: "Якщо ми вимагаємо свободи відокремлення для... всіх без винятку пригноблених і неповноправних націй, то зовсім не тому, що ми за відокремлення їх, а тільки тому, що ми за вільне, добровільне зближення і злиття, а не за примусове. Тільки тому..." (т., 23, стор. 56). Цю суперечність у Леніна між підтримкою свободи (права) на відокремлення і не підтримку самого відокремлення відзначав ще до революції більшовик Г. П'ятаков (до речі, він заперечував самовизначення націй в добу імперіялізму). Сперечаючися з Леніном у національному питанні, П'ятаков (під псевдонімом П. Київський) писав у 1916 році: "Що ж подумає робітник, питаючи пропагандиста, як пролетареві належить ставитися до питання про 'самостійність' (політичну самостійність України), коли він дістане відповідь: соціалісти домагаються права відокремлюватися і ведуть пропаганду проти відокремлення?"

Відповідь Леніна П'ятакову дуже характеристична для його "діалектики", за допомогою якої він розв'язує свої суперечності. В цій відповіді Ленін пише: "... ми, великоруські робітники, повинні вимагати від свого уряду, щоб він забрався геть... з Монголії, з Туркестану, з Персії, англійські робітники повинні вимагати, щоб англійський уряд забрався геть... з Єгипту, з Індії, з Персії і т. д. Але хіба це означає, щоб ми, пролетарі, х о т і л и відокремлюватися від єгипетських робітників і фелаків, від монгольських, чи туркестанських, чи індійських робітників і селян?.. Ми завжди радили і завжди будемо радити всім пригнобленим клясам усіх пригноблених країн, колоній у тому числі, н е відокремлюватися від нас, а якнайтісніше зближуватися і зливатися з нами" (т. 23, стор. 54-55). Хоч Ленін чудово розуміє, що у П'ятакова мова йде про відокремлення гнобленої нації від гнобительської, а не робітників від робітників. Почуваючи, видимо, що ця його "діалектика" для читача не переконлива, Ленін супроводить її образливими висловами на адресу П'ятакова. Мовляв, у відповідь на поставлене Київським (П'ятаковим) питання пропагандистові "кожен тямущий робітник п о д у м а є, що П. Київський н е в м і є д у м а т и" (там само).

Цю суперечність у Леніна між підтримкою н и м п р а в а на відокремлення, але не підтримкою самого в і д о к р е м л е н н я відзначив й український соціал-демократ (ціммервальдець) Лев Юркевич. У суперечці з Леніном у 1917 році (напередодні революції) Юркевич писав, що ленінське право на відокремлення від гнобительської нації несполучне з його твердженням про

користь великих держав. "Ці дві засади виключають одна одну, тому що, як ми визнаємо (писав Юркевич), що... великі держави більше служать інтересам мас і прогресу, то наша оборона "прав на самовизначення націй", здійснення якої роз'єднує "великі держави", відігравала б ролю перешкоди розвиткові "великих держав" і... прогресові взагалі... З цього слідує, що програма РСДРП, що міститься у ви зна н н і "права на самовизначення націй" і в одночасному його за п е р е ч е н н і — дорівнює нулеві" (Л. Рибалка (псевдонім Юркевича), *Русские социал-демократы и национальный вопрос*, Женева, 1917, стор. 5; підкреслення Юркевича).

Таких суперечностей у Леніна багато. Наведемо ще деякі. У суперечці з єврейською соціал-демократичною партією Бундом і з іншими опонентами про культурно-національну автономію Ленін, з одного боку, відстоював "забезпечення населенню школи з викладанням усіма місцевими мовами" і тут таки (вісьмома рядками нижче) писав, що "поділ за національностями шкільної справи в межах однієї держави безумовно шкідливий" (1913, т. 19, стор. 385). Подібних цитат у Леніна про його ставлення до національних шкіл у дореволюційній Росії можна навести багато. Тому багато хто в Росії вважав Леніна ворогом національних шкіл, хоч він сам рішуче це заперечував.

Відстоюючи право пригноблених націй на відокремлення від гнобительських, Ленін був противником розпаду Російської імперії на національні держави. З одного боку, він вважав, що при капіталізмі національне питання нерозв'язне, з другого — твердив, що в демократичній Російській республіці (капіталістичній) можна буде забезпечити "право на відокремлення". А тому для забезпечення в Росії "самовизначення націй" вистачає скинути самодержавство. Ленін засуджував "розпад Росії, до якого хоче прагнути ППС (Польська Соціалістична Партія), на відміну від нашої мети повалення самодержавства" (т. 6, стор. 419). Тому Ленін радив тісну спілку польських робітників з російськими. Але говорячи про звільнення азійських колоній від британського панування, Ленін (уже за часів революції, в 1919 році) радив комуністам Сходу розрив з Великобританією, а не союз робітників Сходу з англійськими робітниками. Він говорив (комуністам Сходу): "Вам доведеться базуватися на тому буржуазному націоналізмі, який пробуджується в цих народів, і не може не пробуджуватися, і який має історичне виправдання" (т. 30, стор. 141). Польський націоналізм у середині Росії "історичного виправдання" у Леніна не мав, і спиратися на нього польським марксистам Ленін не радив.

У приватному листуванні Ленін був ще одвертішим ворогом



розпаду Російської багатонаціональної імперії на самостійні національні держави. Так, у листі до Горького в 1913 році, порівнюючи успіхи абсолютистсько-февдальної асиміляції в Росії з відродженням націй у демократизованій австрійській монархії, він писав: "Ні, тієї гидоти, що в Австрії, у нас не буде. Не пустимо! Та й нашого брата, великорусів, тут більше. З робітниками не пустимо 'австрійського духу'..." (т. 35, стор. 58-59).

Ленінові належить встановлення чіткої різниці між реакційним націоналізмом панівних націй і визвольним націоналізмом гноблених націй; він вимагав від марксистів розрізнати "конкретні завдання соціал-демократів гнобительських і соціал-демократів гноблених націй" (т. 22, стор. 141). Але спроби неросійських соціал-демократів у Росії "розрізнати" свої відмінні від російських соціал-демократів завдання Ленін плямував як "буржуазний націоналізм". Він не допускав автономного існування неросійських соціал-демократичних партій у Росії з своїми "конкретними завданнями", відмінними від завдань російської соціал-демократії, як партії гнобительської нації.

Уже з 1903 року Ленін рішуче заперечував федерацію національних держав і проповідував централізовану державу. Він писав: "Не справа пролетаріату проповідувати федералізм і національну автономію" (т. 6, стор. 293). "Ми безумовно... за централізацію і проти міщанського ідеалу федеративних відносин" (1914, т. 21, стор. 87). По революції Ленін не заперечував федерації, намагався сполучити її з централізмом, якому був незмінно вірний. Він писав: "... федерація ніяк не суперечить демократичному централізмові... федерація за дійсно демократичного ладу, а й поготів за радянської організації державного укладу, є лише переходовим кроком до дійсного демократичного централізму... тепер федерація, яку ми заводимо і яку будемо заводити, послужить саме важливішим кроком до найміцнішого об'єднання різних національностей Росії в єдину централізовану Радянську державу" (1918, т. 27, стор. 180-181).

Суперечливі висловлювання Леніна в національному питанні являються наслідком деяких його теоретичних засад, які вже за його часу розходилися з дійсністю. Таке, наприклад, цитоване вище твердження Леніна, що великі багатонаціональні державні об'єднання являють собою прогрес. І в той таки час Ленін змушений був назвати прогресивним розпад одного такого об'єднання (відокремлення Норвегії від Швеції). За Леніном, великі багатонаціональні державні об'єднання є останнім словом капіталізму, і лише через такі об'єднання, говорив він, дійде до соціалізму. Ленін виходив з того факту, що перед першою світовою війною Європа дійсно являла собою великі колоніальні і

багатонаціональні імперії. Такою була і Російська імперія, тому Ленін і боронив її цілість. Але ці європейські імперії виявилися не останнім словом капіталізму, а своєрідною симбіозою рештків войовничого феодалізму з зростаючим капіталізмом. Ця симбіоза остаточно збанкрутувала по першій світовій війні, а останнім словом капіталізму виявилися вільні від феодалних традицій США. І цьому модерному капіталізму для його процвітання зовсім не потрібне поширення державних кордонів і перетворення на ще більші державні об'єднання. Зайве, наприклад, приєднання Канади до США. Для модерного капіталізму безглуздо було б включати в державні кордони, наприклад, таку віддалену територію, як Курильські острови. Але керівництво КПРС, вірне ленінській теоретичній помилці щодо прогресивності великих держав, вірне російським імперським традиціям, вважає потрібним вкладати в це втратне підприємство мільйони, не маючи з цього жодної користі, навпаки, лише загострення відносин з потерпілим сусідом.

Отож, пережиток захланного європейського феодалізму Ленін помилково взяв за останнє слово капіталізму й аж до смерти вперто дотримувався ідеї, що соціалізм прийде лише через великі багатонаціональні державні об'єднання. Розпад європейських колоніальних імперій, виділення з них самостійних національних держав, відхід на задній плян у світовому розвитку цих колишніх колоніальних імперій — усе це довело помилковість теорії Леніна про прогресивність великих державних багатонаціональних об'єднань, обмеженість цієї теорії переважно російським відсталим досвідом.

Ця обмеженість виявилася і в суперечці Леніна з австрійськими марксистами, зокрема з теоретиком національного питання Отто Бауером. Бауер і Ленін мали на національне питання протилежні погляди. Бауер твердив, що в умовах демократії і зокрема демократичного соціалізму національні відмінності будуть не затиратися, а посилюватися, бо в демократичних умовах відбувається розквіт націй. Ленін, навпаки, твердив, що всі нації йдуть до "зближення" і "злиття", і тому асиміляція націй прогресивна.

Бауер виходив з досвіду Австро-Угорщини. До революції 1848 року там відбувалася в містах бюрократично-абсолютистська асиміляція, так що чеські, наприклад, міста були повністю германізовані. Але демократизація Австро-Угорської імперії по революції 1848 року довела до відродження австрійських національностей, до їх розквіту, і германізація тих таки чеських міст була витіснена їх "чехізацією". Процес природний, прогресивний і справедливий з погляду рівноправності націй.

Ленін же у суперечці з Бауером виходив з досвіду Російської феодално-бюрократичної імперії, де ще не було свого 1848 року (у 1905 році він не вдався). У Російській імперії, як в Австрії до 1848 року, відбувалася русифікація й асиміляція націй при одночасному бурхливому розвитку капіталізму. Засліплений цим розвитком, Ленін вважав, що це й є останнє слово капіталізму — багатонаціональна імперія, що асимілює всі нації. Ленін дивився на перспективи національного розвитку очима "до 1848 року". Якби в Росії перемогла демократична революція 1905 року, Росія пішла б австрійським шляхом розвитку, тобто шляхом відродження і розквіту націй. А що ця революція була роздавлена, то тим більше бурхливо прийшов розпад імперії на національні держави в 1917 році.

Ленін даремно доводив, що у великих багатонаціональних державних об'єднаннях швидше здійснюється суспільний прогрес і створюються кращі умови для робітничого руху, бо більші маси робітників об'єднуються в єдиний злютований колектив, тоді як у малих національних державах робітники роз'єднані. Але життя змусило самого Леніна, як уже сказано, визнати, що від розпаду Швеції на дві держави скористав і суспільний прогрес і робітничий рух. Дальший розвиток Європи лише підтвердив це. Відокремлення Фінляндії від Росії перетворило її з російської провінції не передову європейську націю. Виграв прогрес (а з ним і робітничий рух) від розпаду Австро-Угорської імперії і виділення з неї Чехо-Словаччини й інших націй. Не втратив прогрес і робітничий рух і від об'єднання розірваних польських земель в єдину національну державу. Тут прогрес програв лише від приєднання до Польщі чужонаціональних територій (українських, білоруських, литовських, німецьких) і гноблення нею цих національностей.

Навіть такі маленькі нації, як естонці, латиші й литовці, виграли від виходу з великотериторіального державного об'єднання (Росії) і стосовно прогресу і стосовно робітничого руху. Бо тут особливо позитивним виявилось те, чого саме й побоювався Ленін. Він запевняв, що роз'єднання робітників по окремих національних державах відчужує їх. Життя ж довело, навпаки, що в багатонаціональній державі підпорядковані панівній нації робітники гнобленої нації більш відчужені від робітників гнобительської нації, ніж у державах незалежних. Поляки більше ненавиділи росіян, коли були в єдиній державі, ніж коли відокремилися від Росії. Та й у наш час ірландці незалежної держави Ірландії миролюбніше ставляться до англійців, ніж ірландці Північної Ірландії, що входять до складу англійської держави.

Ленін перебільшував можливість мирного співіснування націй

у багатонаціональній державі. Як приклад він наводив Швейцарію, де немає навіть єдиної державної мови. Але Швейцарія єдиний у світі й історії виняток, постає, можливо, тому, що за спиною кожної швейцарської національності стоїть її національна держава: за німцями — Німеччина, за французами — Франція, за італійцями — Італія. Вони забезпечують рівноправність своєї національності у швейцарській федерації. Покищо історія не знає випадку рівноправного і мирного співіснування націй в одній державі. Ленін запевняв у випадку з євреями, що чим далі вони відходять від фєвдального застою й відсталості, тим швидше асимілюються. Євреї в царській Польщі, писав Ленін, замкнуться в гетто, у своєму національному відокремленні, а в Нью-Йорку вони, мовляв, асимілюються. Створення єврейської держави Ізраїль, підтримане переважно більшістю єврейського народу в діяспорі (у Нью-Йорку в першу чергу), спростовує це твердження Леніна. Спростовується воно і на прикладі інших національностей. Ще до першої світової війни Ленін говорив про "бельгійську націю". Тепер таке поняття не існує. З подоланням фєвдальних решток і застою, з зростанням цивілізації в демократичній Бельгії загострюється боротьба флямандців з валонами.

Ще разючіше відродження в наш час такої маленької нації, як баски. За часів Леніна басків вважали етнографічним пережитком. І от сьогодні баски досить відчутно заявляють претенсії на національну рівноправність. Преса повідомляє про національні претенсії французьких бретонців, яких до цього часу мало хто відрізняв від французів, про подібні претенсії англійських валійців і т. д. На всякий випадок робиться дедалі ясніше, що національне питання розв'язується не за Леніном, не на шляху "злиття" націй, тобто фактичного поглинення великими націями малих чи слабших, а на шляху диференціації націй, що є наслідком демократизації світу і пов'язаного з цим зростання самосвідомості кожної людини й кожного народу, зростання нетерпимості до нерівноправності. Хибно бачити в цьому перешкоду для прогресу і робітничого руху.

Я представник панівної нації, Ленін не міг повнотою звільнитися від її ментальності. Тому й національне питання він розглядає лише з погляду економічного прогресу й міжнародного робітничого руху, припускаючи або не припускаючи в кожному окремому випадку звільнення гноблених націй. "Це питання, — пише він, — соціал-демократична партія мусить розв'язувати в кожному окремому випадку... з погляду інтересів усього суспільного розвитку й інтересів клясової боротьби пролетаріату за соціалізм" (1913, т. 19, стор. 386). Нібито звільнення гнобленої

нації може суперечити інтересам суспільного розвитку і боротьбі робітників за соціалізм.

Саме цей утилітарний підхід до боротьби гноблених націй і привів до страшних неподобств, що панували в Середній Азії під російською радянською владою навіть на п'ятому році її існування.

Ці неподобства так описані на X з'їзді більшовицької партії в 1921 році представником середньоазійських народів, кандидатом у члени ЦК РКП(б) Сафаровим. Він переповідає розповіді киргизів: при царі "в 1916 році до нас приїхав генерал Фольбаум і зажадав, щоб ми пішли на тиллові роботи (під час війни); ми відмовилися, і тут таки нас почали розстрілювати, відбирати дома і передавати їх російським переселенцям. Потім прийшла Лютнева революція... почали говорити, що киргизи стоять за Миколу (царя), і тому нас знову почали грабувати й розстрілювати, зашивали в кошми, обливали гасом і підпалювали або закопували живими в землю".

"У 1918 і 1919 роках (за радянської влади), — оповідає далі Сафаров від себе, — ... російське великодержавне куркульство... волею долі виявилось 'носієм' пролетарської диктатури на окраїнах... За статистикою Семиреченської області, за час революції російське куркульське землеволодіння збільшилося з 43 до 70%. Зауважте, товариші, це... за час радянської влади! І в той же час число вимерлих киргизів у Семиреченській області збільшилося до 35%... Друге число — втрата 70% худоби у цих киргизів" (*Десятый съезд РКП. Стенографический отчет* Москва, 1963, стор. 191-193).

І стосовно "прогресу" у розв'язанні національного питання говорив Сафаров: "У нас дуже багато товаришів (росіян), що уявляють, ніби вони мислять по-марксистськи, говорять: 'Перед нами стоїть питання, до якого треба підходити з погляду корисності більш високих економічних форм'. І от, бачачи благоденствующого куркуля, з одного боку, і зубожілого киргиза — з другого, що йде до цього куркуля наймитом, вони говорять, що це куркульське господарство належить охороняти, бо воно являє собою вищу ('прогресивнішу') економічну форму". А господар цієї 'вищої економічної форми' (свідчить Сафаров) "семиреченський куркуль... ще до цього часу тримає десятки наймитів, має сотні голів худоби і полює на киргизів, як на дичину" (там само, стор. 192, 194-195).

З погляду гнобленої нації важливий не лише економічний прогрес і не лише інтереси робітничого руху, а й те піднесення, патос нації, що домоглася рівноправності й відродження, чого не розуміє нація, що не знала гноблення, як не розумів і Ленін, що бачив у національно-визвольній боротьбі лише "буржуазно-

демократичний рух". До речі, стосовно характеристики національно-визвольного руху як "буржуазно-демократичного" у Леніна на II конгресі Комінтерну виник конфлікт з представниками колоніальних народів, у зв'язку з чим Ленін змушений був поступитися, заявляючи: "Наслідком цієї дискусії ми дійшли до одноголосного рішення про те, щоб, замість 'буржуазно-демократичного руху', говорити про національно-революційний рух" (т. 31, стор. 216).

Часто в творах Леніна можна бачити, що гостроту національного руху він розуміє л и ш е як відповідь на гноблення. Ліквідація цього гноблення веде, за Леніном, до зближення й "злиття" гнобленої нації з панівною. Відродження гнобленої нації як самодостатнє явище (а не лише як відповідь на гноблення і нерівноправність) Ленін не розумів. Часто вживане ним "злиття" націй він не пояснював. Але із змісту його висловлювань поняття "злиття" означає тільки асиміляцію, розчинення слабкої нації в сильнішій. І Ленін посилається на історію, яка, мовляв, знає випадки поглинення одних націй іншими. "Інтереси робітничої класи, — сказано в написаній Леніном більшовицькій резолюції 1913 року, — вимагають злиття робітників усіх національностей даної держави в єдиних пролетарських організаціях — політичних, професійних, кооперативно-освітніх і т. д." (т. 19, стор. 385). Очевидно, що в усіх цих організаціях вживано російську мову. Поперше, тому, що в Грузії російський робітник не знав і не хотів знати російської мови, у Польщі — польської і т. д. Подруге, тому, що користуватися в громадських організаціях не-російською мовою в царській Росії було заборонене. Таким чином Ленін свідомо вимагав русифікації й асиміляції робітників неросійських націй.

Національні різниці для Леніна — це не різноманітність життя, що творить його яскраву гармонію, а прикрий пережиток і перешкода на шляху до об'єднання робітничої класи й економічного прогресу. При цьому належить підкреслити, що до першої світової війни про економічний прогрес Ленін говорив як про прогрес капіталістичний з його асиміляцією націй. І вітав цей прогрес як підготову соціалізму.

Національну рівноправність може забезпечити, за Леніном, лише повна демократія. Одначе в капіталістичному суспільстві не можлива, за Леніном, ні повна демократія, ні, отже, й повне самовизначення націй. Але й за соціалізму, згідно з ним, не може бути встановлена фактична рівноправність націй. Міркування Леніна в цьому питанні дуже актуальні й сьогодні. У 1916 році він писав: "За капіталізму знищити національний гніт н е м о ж л и в о . Для цього потрібно знищити класи, тобто увести соціалізм. Але,

базуючись на економіці, соціалізм зовсім не зводиться цілковито до неї. Для усунення національного гніту потрібен фундамент — соціалістичне виробництво, але на цьому фундаменті потрібна ще демократична організація держави, демократична армія й ін. Побудувавши капіталізм на соціалізм, пролетаріят створює можливість повного усунення національного гніту; ця можливість перетвориться на дійсність 'тільки' — 'тільки!' — за повного заведення демократії у всіх ділянках" (т. 22, стор. 311).

Ленін вважав, що світова пролетарська революція забезпечить остаточне і справедливе розв'язання національного питання, бо, писав він, "єдність і братерський союз робітників усіх країн не мириться ні з прямим, ні з посереднім насильством над іншими народностями" (т. 24, стор. 424). До світової пролетарської революції Ленін відкладав остаточне розв'язання національного питання в СРСР, тобто забезпечення повної рівності націй, щоб не було згаданого "ні прямого, ні посереднього насильства над іншими народностями". А це насильство існувало в СРСР від початку Жовтневої революції як традиція царської Росії. Свідчення на це — згаданий виступ на X з'їзді РКП(б) представника середньоазійських народів Сафарова. Насильство існувало в усіх національних республіках, хоч і не в такій варварській формі, як у Середній Азії. Наприклад, при утвердженні радянської влади на Україні на початку 1918 року воєнною силою наслані з Росії червоні війська розстрілювали українців лише за те, що при обшуках знаходили посвідчення українською мовою (а не російською). Так був розстріляний на вулиці і лівий український міністер Зарудний, що підтримував таємно зв'язки з більшовиками. Але в нього знайшли посвідчення українською мовою.

Усі ці відхилення від більшовицьких декларацій про рівноправність націй виправдувалися тоді практичною метою — спочатку утвердити диктатуру пролетаріату, а потім здійснювати рівноправність націй. Але це здійснення не прийшло і після утвердження диктатури пролетаріату, тобто по закінченні громадянської війни. Навпаки, після війни активізувався російський шовінізм, навіть із спробами теоретичного обґрунтування. Так, конференція більшовиків України в 1921 році записала в своїй резолюції з національного питання, що український національний рух був прогресивний у боротьбі проти уряду Керенського. Але по захопленні влади робітничою клясою національний рух набирає контрреволюційного характеру, робиться "засобом для нацькування трудящих мас України проти робітників і селян Росії" (журнал ЦК КП(б)У *Коммунист*, 1921, ч. 7).

Не прийшла і світова пролетарська революція, яка, за

Леніном, допомогла б утвердити національну рівність в СРСР. З цього приводу Ленін за рік до своєї смерти писав, що перебудувати царські апарати і розв'язати національне питання "за п'ять років при відсутності допомоги від інших країн і при перевазі 'занять' воєнних і боротьби з голодом не було жодної можливості" (вид. V, т. 45, стор. 357). Ленін був поставлений перед konieczністю розв'язувати національне питання в льокальних рамках Росії. І прийшов до висновку, що диктатура пролетаріату в Росії може утриматися в капіталістичному оточенні лише при фактичній (а не тільки декларативній) рівності націй. Але перешкодою до цієї рівності й співдружності націй є найперше великодержавний російський шовінізм. У записці до Політбюра в жовтні 1922 року хворий уже Ленін писав: "Великоросійському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть. Щойно лише позбавлюся клятого зуба, з'їм його всіма здоровими зубами" (т. 33, стор. 355).

За два роки до смерти Ленін приділяв багато уваги конкретному розв'язанню національного питання в СРСР. Тут він спотикнувся об погляди генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна. Останній висунув проєкт розв'язання національного питання в дусі автономізації, тобто — щоб неросійські радянські республіки влилися в Російську на правах автономії. У листі до Політбюра від 27 вересня 1922 року Ленін піддав проєкт Сталіна критиці. Замість автономізації, він пропонував добровільне об'єднання радянських республік, у тому числі й Російської, у новий державний утвір — СРСР на основі цілковитої рівноправності. "Ми, — писав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР й іншими і нарівні з ними входимо в новий союз" (журнал ЦК КПРС *Коммунист*, 1956, ч. 9, стор. 26).

30 і 31 грудня 1922 хворий Ленін продиктував стенографістці лист "До питання про національності, або про 'автономізацію' ", в якому запропонував свій плян розв'язання національного питання в СРСР. У листі викладені конкретні заходи. Передусім — свобода виходу з СРСР для кожної союзної республіки, що до нього входить.

Коли ж радянський апарат, писав Ленін, лишатиметься шовіністичним, тоді "свобода виходу з СРСР виявиться порожнім папірцем, неспроможним захищати російських іногородців від нашествия того... великороса-шовініста, суттю своєю падлюки й насильника, яким є типовий російський бюрократ" (В. І. Ленин, *Сочинения*, вид. V, т. 45, стор. 357). Боронячи далі націоналізм нації гнобленої від націоналізму нації гнобительської, Ленін писав: "... інтернаціоналізм з боку гнобительської чи так званої 'великої' нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так,



як великий держиморда) повинен міститися не тільки в збереженні формальної рівності націй, а й у такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гнобительської, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично. Хто не зрозумів цього, той не зрозумів дійсно пролетарського ставлення до національного питання, той лишився, по суті, на точці погляду дрібно-буржуазній і тому не може не скочуватися шохвилини до буржуазної точки погляду” (там само, стор. 359).

Отож, Ленін не вдоволявся формальною рівністю націй, а вимагав фактичної. (Звичайно, тут ідеться про те, що Ленін писав, а не про те, що він проводив у життя. — Ред.) Здійснити цю рівність можуть, за Леніном, ”бодай якимось успішно лише націонали, що живуть у даній республіці”. Крім цієї передачі влади в національних республіках ”лише націоналам” (при тому, не лише з самого походження, а й з переконання), Ленін вимагав зробити національну мову в цих республіках панівною. ”Треба ввести найсуворіші правила, — писав Ленін, — стосовно вживання національної мови в іншонаціональних республіках... і перевірити ці правила особливо пильно” (там само, стор. 361).

Коли ж рівність націй у новоствореному СРСР не здійсниться, то, писав Ленін, ”не слід відмовлятися наперед ніяким чином від того, щоб у наслідок усєї цієї роботи повернутися на наступному з’їзді рад назад, тобто лишити союз радянських соціалістичних республік лише у відношенні воєнному і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність...” (там само, стор. 361-362).

Ці вказівки Леніна лягли в основу ухвал XII з’їзду РКП(б) в квітні 1923 року. Прикований хворобою до ліжка, Ленін не міг бути на цьому з’їзді. Керуючи з’їздом, Сталін в написаній ним резолюції з національного питання значно ослабив ленінські вказівки. Наприклад, він домігся, що Раді Національностей (друга палата парламенту СРСР) за РСФРР була закріплена переважна більшість голосів. Це була фактично автономізація лише з іншого кінця. Критики цієї лінії Сталіна говорили на з’їзді, що рівність союзних республік можлива лише тоді, коли жодна з них не матиме в Раді Національностей понад дві п’ятих голосів.

Але в радянських умовах питання рівності націй розв’язувалося уже й за Леніна не в Раді Національностей, а в комуністичній партії. А партійні кадри були заражені російським шовінізмом. Про це Ленін говорив ще на VIII з’їзді партії в 1919 році: ”Поскреби декого з комуністів — і знайдеш великоросійського шовініста... Він сидить у багатьох з нас, і з ним треба боротися” (т. 29, стор. 172-173). Знаючи про цю хворобу партійних кадрів, Ленін у листі проти сталінської ”автономізації” все ж довіряє цим російським

партійним кадрам ролю арбітра в національних відносинах. Він пише, що незгода між Москвою і національними республіками "може бути паралізована достатньо партійним авторитетом, якщо він буде застосовуватися з більш-менш достатньою обачністю й безсторонністю" (Вид. V, т. 45, стор. 362).

Словом "якщо" Ленін висловив непевність щодо об'єктивності партійного авторитету РКП(б). Повну впевненість дало б розчленування РКП(б) на самостійні компартії союзних республік, як самостійні сьогодні компартії в соціалістичних країнах Східної Європи. Але тут самостійність одержана не з рук Москви, вона витворилася історично. Самостійність компартій союзних республік на початку двадцятих років була неможлива, бо вони були російськими партіями, вірніше — частинами однієї російської партії, що не допустила створення неросійських компартій у національних республіках. Наприклад, на Україні більшовики роздавили дві українські комуністичні партії (боротьбістів й укаїстів). Роздавлені були й спроби українців-більшовиків створити незалежну від РКП(б) українську більшовицьку партію.

Але Ленін і не хотів розчленовувати РКП(б). Він до кінця життя не позбувся своєї теорії великих державних об'єднань, як єдиного шляху до соціалізму. А вже як російська партія мала очолити неросійські народи, то повна національна рівність лишалася недосяжною утопією.

Старі більшовики-підпільники, що очолили компартію, швидко підпали під вплив шовіністичних російських апаратів, і їх нехоть до відродження радянських націй посилилася. Цей націоналізм більшовицьких кадрів яскраво схарактеризував український старий більшовик Микола Скрипник. На XII з'їзді РКП(б) він сказав: "Великодержавні забобони, всмоктані з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато й багато товаришів у нас були шоковані, коли наш союз республік прийняв назву не РСФРР, а СРСР. Пригадайте, які розгублені розмови чути було серед товаришів про перейменування Російської комуністичної партії на Комуністичну партію СРСР, як багато було таких, що вважали принципово неприпустимою саму поставу питання про це, чимось образливим... ніби в цьому відстоюванні назви партії не за територією, а саме за російською національністю немає своєрідного великодержавництва" (*Дванадцятий с'їзд Российской Коммунистической Партии (большевиков. Стенографический отчет*, Москва, 1968, стор. 571).

Грузин Сталін-Джугашвілі, щоб заслужити довір'я цих керівних кадрів РКП(б), почав грати на їх великодержавних

російських настроях. По смерті Леніна національна політика компартії почала все більше відходити від його заповітів XII з'їздові партії. Уже за Сталіна національна політика компартії стала одверто великодержавною. Тепер вона відкрито просякнута російським шовінізмом.

## ПРО НОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН В СРСР

*Мирослав Прокоп*

### I

Нещодавно українська і чужомовна преса Заходу повідомила про розмову, що їй вдалося восени 1974 року перевести діячам руху опору в Радянському Союзі з групою політичних в'язнів Пермського табору примусової праці. Участь у розмові брали українці (І. Світличний, І. Кандиба, І. Калинець, Є. Пришляк та З. Антонюк), євреї, один вірменин та один росіянин. Про багатонаціональне обличчя концтабору говорив вірменин Баграт Шахверд'ян так:

”В концтаборі я пізнав і побачив багато людей, які сидять 25 і більше років, молодих патріотів-демократів. Це для мене університет життя. Люди десятків національностей — українці (що борються) за незалежну Україну, прибалтійці, яких єдина вина в тому, що вони безмежно люблять свою батьківщину, євреї, які прагнуть жити у своїй батьківщині — Ізраїлі, молоді люди різних національностей, що прагнуть до демократичного перетворення суспільства. Вина їх усіх в тому, що вони хочуть жити вільно і гідно”.

А євреї Семен (Сава) Глузман так характеризував взаємини між політичними в'язнями різних національностей:

”Загально я можу підкреслити, що тут я вперше побачив інтернаціоналізм не на словах, а на дії, зокрема між тими, що їх називають ”буржуазними націоналістами”, дарма що КГБ і МВД уже довгі роки послідовно намагаються посварити між собою політичних в'язнів різних національностей”.

Про що свідчать ці інформації Шахверд'яна і Глузмана, чи інших в'язнів, які подібно висловлювалися? Найперше вони говорять про те, що радянські в'язниці і концтабори — це наче мікрокосмос Радянського Союзу. Там і тут позбавлені волі люди різних національностей, культур, і релігій, там і тут усі вони живуть прагненням бути господарями на власній землі. Звичайно, у політичних в'язнів це прагнення багато міцніше і власне воно привело їх за ґрати. Але власне вони найкраще віддзеркалюють те, що мислять їхні народи. Втративши свободу, вони про свої почування говорять відверто.

Подруге, слова Шахверд'яна і Глузмана говорять про те, що в

умовах неволі кується свідомість спільних інтересів поневолених Москвою народів. Це не вперше з документів самвидавної літератури, з виступів різних діячів опору в Радянському Союзі дізнаємося про цей багатомовний розвиток. Неоднократно сторонній світ мав уже нагоду дізнаватися про голодівки політичних в'язнів з участю в них людей різних народів, про солідарні виступи в'язнів однієї національності в обороні людей інших національностей, про спільні протестні письма на захист людських і національних прав. Так, 4 вересня 1972 року українські, балтійські, єврейські, російські, вірменські та інші політичні в'язні Пермського табору "відзначили" роковини встановлення концентраційних таборів СРСР голодівкою і протестом в пам'ять їх жертв. Таке саме "святкування" вони провели рік пізніше.

В 1974 році невідома група політичних в'язнів СРСР різних національностей звернулася до громадськості світу і їхнє звернення було поширене у самвидавній літературі. В ньому вони закликали людей доброї волі організувати рятування таких політичних в'язнів як Валентин Мороз, Олексій Сергієнко, Володимир Буковський, Ігор Огурцов, Олександр Фельдман і ін. Коли весною 1974 року у Пермському таборі таборува адміністрація гнала на роботу хворого українського політичного в'язня Євгена Пронюка, політичні в'язні інших національностей провели в його обороні протестну голодівку, що тривала від 12 травня до 16 червня. Її започаткував згадуваний вище Сава Глузман, а участь в ній брали українці І. Світличний, І. Кандиба, І. Калинець, З. Антонюк та інші, росіяни В. Буковський, В. Балаханов, євреї Альтман, Бутман, Гнох, Ягман, а також вірмени, естонці, татари.

Але не тільки побутові проблеми, отже потреба оборони перед знущанням адміністрації, заступництво за права в'язня, в'язуть політичних в'язнів радянських тюрем та концентраційних таборів в одну солідарну сім'ю. Спільна недоля спонукує їх думати також про ширші питання, про долю їхніх народів. Колишні політичні в'язні в СРСР, яким пощастило вирватися за кордон, свідчать, що в'язниці і концтабори Радянського Союзу — це також терен постійних дискусій між в'язнями про різні суспільно-політичні теми, про літературу, філософію, релігію, про устроєві та міжнародно-політичні проблеми. Зокрема доля неросійських народів в СРСР стоїть на першому місці в таких розмовах між їх представниками у в'язницях і в таборах.

Свідченням таких дискусій є м. ін. дуже вимовне звернення політичних в'язнів Прибалтики, України і Кавказу до Верховної Ради СРСР, що його в 1974 році приготувала група політичних в'язнів Мордовських таборів, серед яких були дев'ять українців, чотири представники балтійських народів і чотири кавказьких. Автори звернення дають таку нищівну критику національної політики КПРС:

"Конституція СРСР підтверджує суверенність національних союзних республік і передбачає ряд основних положень, що гарантують цю суверенність.... На ділі однак сувереном влади, всупереч Конституції,

стала КПРС... Структура КПРС, яка узаконює строге підпорядкування комуністичних клітин союзних республік центрові (а вони у свою чергу, на місцях, присвоюють собі владу виборних органів) зводить нанівець державний суверенітет тих республік. Що більше, тому, що КПРС і її ЦК — це по суті органи комуністів Російської СФСР і рівночасно вища інстанція для ЦК компартій союзних республік, ті ЦК практично знаходяться на рівні обкомів РСФСР... В галузі міжнаціональних взаємин, політика комуністів спрямована на прискінення злиття неросійських націй з росіянами. Прискінене економічне освоєння окраїнних національних районів ведеться шляхом спрямування туди міжнаціональної робочої сили. А ті люди, змушені вибирати між неросійськими мовами і мовою російською, вибирають російську, бо ж уся промисловість і її керівні кадри наскрізь зрусифіковані. Таким чином такі робітники збільшують російськомовну частину населення національної республіки і стають додатковими чинниками русифікації”.

Автори листа висувають м. ін. такі вимоги:

1. Уведення національних мов у національних і автономних республіках як державних мов.

2. Уведення і здійснення в житті права на культурну автономію меншостям поза їх адміністративною територією, або позбавлення росіян привілеїв на виключне користування цим правом.

3. Поширення суверенних прав союзних республік у їх безпосередніх зв'язках з зовнішнім світом у галузі культури, політики та економіки.

4. Привернення республіканських військових формацій згідно зі статтею 18-б конституції СРСР.

5. Передання у повне відання союзних та автономних республік всіх промислових підприємств, що знаходяться на їх території”. (*Сучасність*, вересень 1974). Автори листа кінчають ствердженням, що існуюче становище неросійських народів загрожує їм загибеллю і тому вони, в'язні, щоб рятувати свої народи, мають право вести агітацію за вихід неросійських республік з СРСР, що, теоретично, гарантується його конституцією.

Треба відзначити, що це звернення є чи не найдалійдучим у своїх вимогах документом в галузі національної політики, що появився в колах діячів руху опору неросійських народів СРСР. Дуже вимовне те, що його авторами є люди, які перебувають у концтраційних таборах.

Тут не можна не згадати ще одного документу. Він характеристичний тим, що став відомий уже давнішими роками і що його автором є тільки одна людина, також в'язень, яка взяла на себе роль оборонця інтересів інших народів СРСР та їх спільного фронту. Йдеться про Святослава Караванського. Ще у квітні 1966 року він вислав листа до голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, в якому він м. ін. вимагав ”припинити дискримінацію єврейського населення; відновити державність кримських татар і німців; повернути

несправедливо засланих в Сибір представників народів Прибалтики, Західньої України та Білоруси, Молдавії; провести розслідування безслідного зникнення латвійських військовослужбовців". (Див. Вячеслав Чорновіл: *Лихо з розуму*).

## II

Співпраця політичних в'язнів різних народів СРСР має особливе значення з різних міркувань.

Насамперед, ця співпраця є результатом здорового процесу усвідомлювання серед в'язнів, що їх і їхні народи в'яжуть спільні інтереси та що їм треба протиставитися спільному ворогові. А свідомість спільної долі породжує дружбу. Це не є оспавлена "дружба" і "співпраця", що про неї так голосно на сторінках радянської преси, у виступах вождів КПРС, у їх запевненнях, що комуністична партія назавжди ліквідувала причини міжнаціональної ворожнечі, що Радянський Союз — це одна, дружня сім'я народів.

На жаль, за гарними фразами офіційних чинників криється лукавий зміст. Воно й не дивно, бо ніхто більше не боїться справжньої дружби народів СРСР, як його вожді. Ось у кримінальних кодексах союзних республік СРСР є навіть окремі статті про заборону міжнаціональної ворожнечі. Так, наприклад, у 66 статті Кримінального Кодексу УРСР як злочин, що підлягає карі, розглядається "пропаганда або агітація з метою викликати расову чи національну ворожнечу або розбрат, а так само пряме або посереднє обмеження прав або встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової або національної приналежності".

Це так у теорії. А на ділі? Пригадаймо, що про це пише Іван Дзюба у своїй книзі *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Він розповідає про шовіністичне ставлення російського мішанства до українців (мовляв, "хохландія", "Гапкенштрассе" і под.), до грузинів, яких російські шовіністи лають "лінтяями", "хамами", до азербайджанців, мовляв, вони "брудні", і також "хами" та ще й "націоналісти" і таке інше. Взагалі немає неросійського народу, до якого такі затроєні шовінізмом люди не ставилися б з презирством.

Чи за такі вияви погорди до інших народів таких проступників (за писаними в СРСР законами) карають? На жаль, нічого про це не чути. Відомо натомість, що оспавленій викладачці медичного інституту в Києві, Тельнової, яка в 1964 році публічно осквернила пам'ятник Шевченка, волос не впав з голови. А хіба в такій атмосфері офіційно толерованого вождями КПРС, а часто й підсичуваного шовінізму, можна говорити про дружбу між народами? При цьому тут йдеться не тільки про випадки ставлення поодиноких росіян до неросійських народів. Тут йдеться також про плянове затруювання взаємин між неросійськими народами, про цькування одних проти других.

Клясичним прикладом цього є східно інспірована різними "органами" антисемітська пропаганда. До цієї категорії треба зарахувати голосну у свій час появу антиєврейського пашквілю Т. Кичка в Києві, у видавництві Академії Наук УРСР. Мета цієї провокації була ясна, хоч, приписати цей вибрик українцям Москві не зовсім пощастило, бо зовнішній світ швидко усвідомив, що рішення публікувати памфлет Кичка не було зроблене в Києві.

Не для ширення ідей дружби, але якраз для того, щоб розсварювати народи СРСР, придумана також політика перемішування населення. Казати, що вона, себто т. зв. обмін кадрами, зумовлена тільки вимогами економіки, — звичайна брехня. Самі радянські демографи й економісти не приховують того, що часто таке перемішування кадрів приносить багато шкоди і що воно дуже дорого обходиться економіці СРСР. За підрахунками радянського економіста О. Іванченка, переселення з європейської частини СРСР одного робітника з ріднею у Сибір коштує десять тисяч рублів. (Див. про ці підрахунки у виданні: В. Оникиєнко, В. Поповкин, *Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР*, Москва, 1973). А чимало з переселених людей повертається у давні місця проживання. Зрештою деякі райони, в першу чергу Україна, терплять на надмір робочих сил (західні області!), на перенаселення і безробіття, а тим не менше туди надсилають поселенців, головню росіян, з метою русифікувати ті терени.

Конфлікти між самими неросійськими народами постають тоді, коли їхні представники мусять працювати в інших неросійських республіках СРСР, а таких є чимало, якщо зважити, що серйозний відсоток усіх народів СРСР, які мають свої союзні республіки, проживають поза їх межами. За даними перепису населення з 1970 року, таких росіян є 17%, українців 13%, білорусів 19%, узбеків 15%, казахів 21%, азербайджанців 16%, вірменів 37%, грузинів 3%, молдаван 14%, литовців 7%, таджиків 23%, туркменів 7%, киргизів 14%, латишів 7%, естонців 8%.

Жити росіянам поза межами Російської СФСР — це одне, а жити українцям, чи іншим неросійським національностям поза межами своїх республік — це інше. За переписом населення з 1970 року, 22 мільйони росіян жили в неросійських республіках Радянського Союзу. Відомо, що там вони користуються правами не то що національної меншости, значить мають свою пресу, школи, театри і таке інше, але що більше, там вони на ділі знаходяться у становищі упривілейованих. А в той же час 5.5 міль. українців, які живуть поза межами УРСР, ніяких прав національної меншости не мають. Це саме стосується до інших неросійських народів. Як стверджують в'язні Прибалтики, України і Кавказу у цитованому на початку цієї статті зверненні, неросійські поселенці, стають в інших республіках СРСР також носіями русифікації, бо дітей своїх вони посилають здебільша не до шкіл народу даної республіки, але до російських, читають російську пресу, говорять російською мовою



і т. п. Іншими словами, самі невільники помагають поневолювати інших невільників, недобровільно виконуючи, таким чином, підступні пляни спільного поневолювача. Ясно, що це створює масові міжнаціональні конфлікти.

В такому аспекті встановлювання і поширювання співпраці між політичними в'язнями різних народів СРСР має історичне значення. Бо немає сумніву, що приклад політичних в'язнів рівночасно діє і на їхніх земляків на т. зв. волі, бо при усіх засобах ізоляції в'язнів, їхнє мислення, їхні сугестії пробиваються також поза межі в'язниць і таборів. Відомо, що донедавна доволі широко розповсюджувалася в Радянському Союзі самвидавна література, а частину її становили жє писання ув'язнених людей. Сьогодні цей потік звузився, але зовсім не висох.

Є також інші можливості ближчої співпраці неросійських народів Радянського Союзу і протидіяння тим умовам, що їх зумисне створює Москва. Вносити ясність у ці справи, не допускати до конфліктів, проповідувати ідею спільного фронту, можна також в рамках офіційних зв'язків, які існують між різними республіками СРСР. Отже при нагодах тижнів літератури, наукових конференцій і под. Відомо, наприклад, що з особливою симпатією ставляться до себе українці, грузини і литовці. З другого боку відомо також, що, наприклад у середньо-азійських республіках, українців і білорусів тамошні народи часто трактують як росіян-колонізаторів й ідентифікують їх з ними. Треба думати, що усвідомлюють це діячі неросійських народів, передусім діячі культури, й використовують різні нагоди для того, щоб посилювати дружбу там, де вона існує, роз'яснювати важливість спільного фронту там, де виникають непорозуміння. Іншими словами, зброю, що її вживають керівники советської імперії проти неросійських народів, отже перемішування населення з метою заогнювання взаємин, ті народи мають змогу обернути проти спільного ворога, використовуючи примусовий т. зв. обмін кадрами для того, щоб торувати дорогу для взаємопізнання, дружби і співпраці.

Чимало для цього можуть зробити також еміграції неросійських народів, навіть і ті, що сьогодні дуже нечисленні. Ідеться тут не так про багатословні виступи і пляни походу на Радянський Союз, бо такі пляни звичайно залишаються на папері. Те, натомість, що реальне в еміграційних умовах, це насамперед взаємопізнання і співпраця у конкретних питаннях, наприклад, оборони політичних в'язнів, спільних виступів перед світом проти релігійного переслідування, проти політики русифікації, колонізації, перемішування населення, нищення культурних пам'яток і, звичайно, в обороні основних прагнень неросійських народів СРСР до державної незалежності. Еміграційним діячам народів СРСР слід вести також взаємний обмін інформаціями про становище на їхніх батьківщинах, співпрацювати у політичних, наукових, чи мистецьких

публікаціях інших народів, ініціювати співпрацю молоді тих народів, їх професійної інтелігенції в різних країнах поселення і т. п.

У цьому контексті постає також питання взаємин з росіянами, і то однаково на рідних землях наших народів як і за кордоном. Немає сумніву, що це проблема особливої ваги. Монтування співпраці і дружби між неросійськими народами, в ніякому разі не виключає російський народ. Навпаки, спільний фронт неросіян може мати дуже корисний вплив на зрушення також на російському відтинку. Росіяни-патріоти, що прагнуть політичної свободи своїй нації і усвідомлюють зло поневолювання інших, можуть знайти в об'єднаних неросійських народах союзника у спільній боротьбі проти комуністичної диктатури. Ті ж знову з росіян, хто далі затроєний імперським чадом, хто і в після-більшовицькій ері мріє про володіння над Україною і іншими народами, можуть усвідомити, що об'єднаних у спільному фронті неросіян буде важко знову загнати у спільну кошару. (З другого боку неросійським народам мусить дуже залежати на співпраці з росіянами, що визнають їхні права, бо ж російський народ — це головний фактор в імперії).

Треба ствердити, що деякі діячі російського руху опору дають вже сьогодні свідчення про частинну принаймні зміну на корисне. Факт, що люди типу академіка Сахарова ангажуються в обороні також неросійських політичних в'язнів, доволі вимовний. Правда, ми хотіли б щоб такі шляхетні люди з неменшою сміливістю засудили політику русифікації неросійських народів, перемішування населення, хворі концепції т. зв. радянського народу і т. п. Це саме хотілося б чути від російських діячів в діяспорі, зокрема еміграції найновішої. Дешо цими колами вже в цьому напрямі зроблено, але неясність їхніх позицій в центральному питанні державної незалежності неросійських народів стоїть на перешкоді ближчій співпраці і дружбі. Ці проблеми повинні проте бути в центрі заінтересування усіх народів СРСР та їх еміграцій. В такому пляні українська преса на еміграції повинна рішуче більше інформувати про російські справи в СРСР і за кордоном, а російська про українські. Зайво додавати, що не меншу увагу в нашій публічній opinі повинні займати справи білорусів, литовців, грузинів, чи інших наших приятелів.

На закінчення треба додати ще таке. Усе, що тут сказано про взаємини між неросійськими народами СРСР в неменшій мірі відноситься до народів т. зв. народних демократій. По правді, питання наших, українських взаємин з поляками, чехами, словаками, угорцями, румунами, мають подекуди ще більше значення. А втім тут також, хоч іншими засобами, сіється з відомого імперіяльного центру хабаззя незгоди. Виполоти їх можна тільки розбудовою зв'язків, взаємопізнанням і співпрацею. Правда, спільних політичних в'язнів у тих самих

тюрмах і концентраційних таборах, українці з цими народами не мають. Але хто має сумнів в тому, що в імперському плянуванні ті народи також рахуються як майбутній складовий елемент того ж одного "радянського народу"? Тому й тут співпрацювати треба сьогодні, поки не пізно.

# СЛАБИТЬ РОСІЙСЬКОГО АНТИРЕЖИМНОГО ПОЛІТИКУМУ

*Анатоль Камінський*

Своєрідна парадоксальність і слабкість сучасного російського антирежимного політикуму виявляється передусім у неспівмірності між ролю, що її він міг би відігравати в контексті всього антирежимного опору в СРСР і його недостатньою та суперечливою програмою і дією в національному питанні. Російський дисидентський політикум виходить з правильного засновку, що російський народ зазнає правно-політичного і соціально-економічного утиску і тому обов'язком російських патріотів є боротися за демократизацію і лібералізацію та остаточне усунення чи переміну теперішнього нео-сталінського режиму КПРС. Правильним теж є визнання деякими колами факту національного поневолення неросійських народів СРСР, але, на жаль, брак усвідомлення і признання всієї ширини і глибини змагань цих народів до повної національної свободи, приводить до цілком помилкових і недодуманих висновків, які вже сьогодні ускладнюють міжнаціональні відносини в СРСР і в усьому т. зв. соціалістичному бльоці та загрожують дуже поважними комплікаціями в майбутньому. Справа в тому, що російський антирежимний політикум залишається ще далі в полоні традиційного великодержавництва та месіанізму, виключає повне національне визволення неросійських народів, кладе натиск тільки на внутрішні устроєвоправні та соціально-економічні аспекти й тим самим залишається виразником — сьогоднішнього — "демократизованого" чи "лібералізованого і реформованого" єдиноділімства. Російські дисиденти — майже без винятку — висловлюються за збереження теперішнього імперіяльного витвору в нових формах, в яких питання самовизначення народів не виходить — в найкращому випадку — поза межі таких, чи інших федеративних чи конфедеративних устроїв. Єдиноділімський комплекс росіян виключає згори національну самостійність неросійських народів і вже тепер приводить до шукань і підтасувань нових і старих формул універсалістичного порядку для підкріплення такої своєї постановки. Це зокрема виразно виявляється, наприклад, в писаннях І. Шафаревича та його колег, які ще далі обстоюють konieczність "зближення" неросійських народів з російським, з метою збереження теперішньої імперії в такому самому національному складі і в майбутньому.

Маємо тут до діла з засадничою програмовою суперечністю, яка виявляється у протиставленні і запереченні внутрішніх правнополітич-

них і соціально-економічних елементів цієї програми її національними й інтернаціональними постулатами. Виглядає, що росіяни не добачають, чи не хотять добачати того, що не можна з одного боку висувати домагання демократизації і свободи для всіх і одночасно відмовляти неросійським народам у наріжній свободі — власній державності. Відмова у національному визволенню неросіянам аж надто розходиться з демократичною і ліберальною програмою, яку вони проголошують. Як довго росіяни відмовляють іншим у цьому засадничому питанні визволення, яке є передумовою і вихідною всіх інших внутрішніх свобод — тобто права на власну державність, то це в найкрашому випадку ставито під сумнів зміст і мотиви їхніх демократичних і визвольних гасел та платформ. З засадничих причин і з погляду на історичний досвід, що його здобули неросіяни з росіянами, національне визволення є для неросіян центральним питанням і так воно теж мусить трактуватися у програмі російських патріотів — демократів. Воно, зрештою, є тільки логічним застосуванням демократизму в міжнаціональних відносинах та органічним завершенням визвольної демократичної програми. І його не заступити загальними ствердженнями про "внутрішні" суспільно-економічні і правно-політичні права. Треба одночасно говорити і про національні права поодиноких народів, які є передумовою здійснення цих "внутрішніх" — соціальних і громадських свобод.

Недостача такого ставлення справи росіянами робить їхню політичну платформу не тільки неповною, дефектною і слабкою в її програмовому аспекті, але й визначає вороже цілеспрямовання цієї програми супроти інших народів. Тим самим це обмежує в основі, або й зовсім виключає її програмову співзвучність з визвольними концепціями інших народів. Мало того: така настанова ставить російських антирежимних патріотів у площину певної програмової співзвучності з режимовим ідейно-політичним багажем — саме по лінії "єдинонеділимського" комплексу з усіма його шовіністично-імперіалістичними імплікаціями. У росіян мусіла б бути свідомість того, що таке "пересікання" дисидентської й режимової програмових площин у національному питанні — відбивається дуже негативно на самій російській антирежимній визвольній концепції та докорінно її послаблює. Це ж бо не означає нічого іншого, як зберігання саме найбільш реакційних імперських елементів й обезкровлення та компромітування цієї іншої поступової програмової частини платформи. Не треба теж сумніватися, що в даному випадку, при такій, чи іншій "програмовій конкуренції" з режимом, останньому не важко буде "переліцитувати" дисидентський рух серед розагітованої шовінізмом російської "народної маси".

Практичні наслідки такого програмового ставлення справи цілком ясні: з такою дефектною платформою не лише не можна творити спільного, тривалого й ефективного фронту разом з іншими народами, але й

не легко мобілізувати власний народ на його власне визволення. Така програма включає у своїй основі зародки майбутніх гострих конфліктів між російською і неросійськими визвольними силами, з яких вже тепер користає і ще більше скористав би в майбутньому тільки режим. Вона ставить російський патріотичний політикум у позицію пересмця імперіяльних і колоніяльних позицій теперішнього режиму в майбутньому з усіма негативними наслідками й імплікаціями для внутрішньо-російських, міжнаціональних і навіть міжнародно-глобальних відносин.

У випадку внутрішньо-російських відносин це означає послаблення мобілізаційної сили власної концепції і згаданого вже вище підсилення і режимової програми і практики. Хай ніхто не тішить себе думкою, що російські народні маси — за своєю природою і традиціями — такі шовіністичні й імперіялістичні, що ніколи не погодяться на визволення неросійських народів і готові знову проливати кров у черговій агресії. Було б більше, ніж трагічно, передусім для самих росіян, якщо б так було. Бо це означало б, що майбутня остаточна боротьба буде вестися не проти панівної режимової кліки, але проти всього російського народу. Ми схильні однак думати, що є інакше, і що політичну структуру і температуру кожночасного російського патріотизму чи "патріотизму" визначає таки передусім керівний політикум такого, чи іншого укладу. А якщо є справді так, що народні маси, повністю загрузли в болоті шовіністичного запаморочення, то тоді тим більше обов'язком нового політикуму є вирвати їх з цього багна та вказати правильний шлях боротьби і визволення. Тільки через повне заперечення і засудження імперіялістичної політики — в минулому, сучасному і майбутньому — і сформулювання нової антиімперіяльної концепції, російські опозиціонери зможуть завдати нищівного протиудару режимовій політиці по всіх лініях, та змобілізувати народні маси на боротьбу з теперішньою правлячою верхівкою. Мало того: всяке намагання залишатися в майбутньому й надалі на рейках імперіяльної авантюри, виключає згори можливість внутрішньої демократизації будучої Росії. Збереження імперії означає поновну централізацію, "тверду владу", автократизм та загострений режим, й у висліді шонайменше відсунення на другий план всяких гарантій громадських і політичних прав, як ціну за нові імперіяльні авантюри. Вся дотеперішня історія Росії, включно з нинішнім часом підтверджує недвозначно, що неможливо погодити демократичну, передову Росію з імперіяльною, шовіністичною. Одна виключає другу. Або російський народ хоче бути свободним і дасть можливість своїм сусідам свободно жити, або він хоче надалі залишитися в ярах такої, чи іншої шовіністично-імперіяльної реакції і може завдати жадливої шкоди і кривавих жертв і собі й іншим. Альтернативи — чіткі і ясні, і вибирати між ними не важко.

Демократичне завершення визвольної програми росіян в національному питанні є дуже важливим однак не тільки з погляду самої практичної політики і конкретних вимог теперішньої боротьби з режимом. Воно доконечне ще з інших — більш глибоких і засадничих моментів — етично-суспільного і навіть психологічно-морального порядку. Без визнання і практичного сприяння з боку росіян здійсненню права на національне визволення інших народів є неможливе переродження і переосмислення російського політичного думання в напрямі справжнього демократизму і повноцінної свободи. Ба, що більше, без цього неможливе відродження і переродження російської думки і політичної моралі взагалі. Нездійсненням залишиться й оте етичне відродження російської людини, що його постулює сьогодні Солженіцин. Труїзм про те, що народ, який поневолює інші народи, не може бути сам свободний — для росіян сьогодні більш акутний, ніж будь-коли. Тільки через повне усвідомлення демократизму і поширення його на державницьке національне визволення всіх народів — можна виелімінувати шовіністичні, антидемократичні, тоталітарні і реакційно-імперіялістичні елементи з російської політичної думки і "російської душі" та двигнути російську політичну культуру на вершини, співзвучні з розвитком поступової людської думки сучасного і майбутнього.

Тільки за таких умов — переродження і переусвідомлення — російський антирежимний політикум зможе зайняти належне йому місце в спільному фронті всіх народів СРСР і всього соціалістичного бльоку, як речник одного з найбільших народів.

Якщо цього не буде, російський антирежимний політикум опиниться в найкращому випадку між двома фронтами: між панівним режимом, і неросійськими визвольними силами. А це визначатиме не лише його власне послаблення супроти режиму, але й розщеплення і підваження всіх антирежимних сил у теперішньому, та евентуальну відкриту боротьбу з неросійськими народами в майбутньому. В таких обставинах може дійсно прийти до катаклізму для всіх народів СРСР, що про нього писав І. Шафаревич — чергового катаклізму, спричиненого черговий раз росіянами. І в тому заключаються теж негативні міжнародно-гльобальні імплікації такої настанови, яка черговий раз поставила б Росію в ролю не лише нового антинародного "жандарма" і поневолювача інших народів, але й нової експансивно-агресивної сили, спрямованої на нові міжнародні авантюри.

Досі російський антирежимний політикум не вийшов поза загальне, невизначене точно сформулювання права народів на їхнє самовизначення, яке він одночасно відразу ж обмежив всякого рода внутрішньо-устроєвими формулками та новими проєкційками "зближень", "поєднань", "спільної історичної долі" тощо. В практичній ділянці він не вийшов поза оборону українських політичних в'язнів, вбудовуючи її в контекст боротьби за загально-людські права і свободи.

Все це однак аж надто неvistачальне, і з погляду становища, в якому знайшлися сьогодні в СРСР неросійські народи, і з погляду вимог визвольної концепції боротьби всіх радянських народів.

Російський політикум не може обмежитися тільки до засудження російського імперіялізму, але й мусить протиставити йому позитивну концепцію побудови незалежних демократичних держав. Мало того: він не може обмежитися сьогодні до самих декларацій, але повинен підтримати їх відповідним чином. Для зрозуміння цієї конечности росіяни повинні б поставити себе в становище неросійських народів, щоб могли усвідомити собі нарешті, як важко, а то просто неможливо повірити самим російським деклараціям і заявам, навіть найбільш гуманного і щедрого змісту. Справа тут дуже проста: після всього дотеперішнього історичного досвіду росіяни втратили остаточно всяке довір'я до них в неросійських народів, воно рівняється нулеві. І тому в парі з програмою і деклараціями потрібним є ще чин, діло, акція, активне заангажування в боротьбу за права інших народів.

Для неросійських народів центральним питанням сьогодні оборонити себе перед намаганнями режиму знищити їхню культуру, мову, національну самобутність. Тут потрібне не тільки засудження русифікації, але активне ставлення росіян проти неї та конкретна допомога неросіянам в боротьбі з нею. На жаль, цього досі немає. Однією з найбільш загрожених ділянок народного життя неросіян є якраз їхня культура і мова, які перебувають під постійним і послідовним тиском русифікації.

Ні в загальних, ні в конкретних, окремих випадках росіяни не запротестували і не стали належно в обороні культури і національної самобутности інших народів. А якраз це те, що вже сьогодні вони могли б робити і що було б найкращою перевіркою їхніх справжніх намірів у ставленні до тих народів.

В травні 1964 року підпалено в Києві центральну наукову бібліотеку руками КГБ, в наслідок чого, як про це була мова в самвидавній листівці з цього приводу "згоріла частина української історії, частина української культури і назавжди втрачено величезні духові скарби". В листопаді 1968 року спалено українські і єврейські архіви та книжкові фонди у Видубицькому монастирі в Києві, а згодом єврейські архіви в Одесі. В листопаді 1969 були спалені українські архіви в Успенській церкві у Львові. В міжчасі згоріли бібліотеки в Ашхабадзе, Тарту і Самарканді... Але до сьогодні ми не чули ніодного серйознішого протесту і засудження цих варварських вчинків з боку російських інтелектуальних кіл і російської громадськости в цілому. Так само як ніхто з росіян не засуджує і не натавровує тих російських кіл, які пильно виконуючи лінію "партії і уряду", докладають — і в себе і на неросійських територіях — всіх сил, щоб добитися чимскорішого створення "єдиного радянського народу" та загальної русифікації.



Було б великою шкодою, якщо б російський антирежимний політикум виключив себе з спільного фронту боротьби всіх народів СРСР і т. зв. соціалістичного б'юро проти теперішнього панівного режиму в майбутньому. Ми хотіли б, щоб це не сталося і щоб гасло національної свободи стало прапорним гаслом теж і для російських патріотів та щоб вони вже сьогодні дали докази на те, що цим разом вони справді готові боротися "за нашу і вашу свободу".

## Ще про Архіпелаг ГУЛаг

Марта Богачевська

Людям ознайомленим з негативними аспектами радянської правової системи *Архіпелаг ГУЛаг* Солженіцина дасть мало нових інформацій за винятком опису, в другому томі, Соловецького комплексу в'язниць на самому початку радянської влади. Про це згодом.

Свою працю — амальгаму особистих переживань, споминів інших осіб та джерельних розшуків — Солженіцин написав для радянського читача. Не тільки для "лагерного братства", але для тих, хто не знає, чи не хоче визнати існування окремої ділянки радянської адміністративно-державної системи. Царство в'язниць і таборів існує окремо від усієї держави, але воно немов пістряк розростається коштом всього населення, кормиться ним та затроює його. Спогади про в'язниці та концентраційні табори неприємно читати. Солженіцин заохочує читача увійти вглиб першого тому *Архіпелагу* досить легким стилем писання. При чому, він не має на меті витворити якийсь приємний настрій, але загально кажучи, читання першого тому твору не залишає блювотного жаху, такого притаманного лагерним спогадам. Тут Солженіцин пише не спомини, не жалісне прохання пам'ятати, а виводить історичний опис, майже так "як це справді було," з ноткою сатиричного оптимізму. Він пише стилем російської прогресивної публіцистики, початки якого сягають ще половини минулого століття — уживаючи в сатиричний спосіб офіційних висловів особливо різних титулів (Сталіна) підкреслюючи багатозначно деякі фрази та вживаючи термінів відомих тільки певній групі людей.

Суттєві аспекти причин існування та зросту системи виправно-трудова таборів Солженіцин висвітлює повністю шойно в другому томі, у третій і четвертій книзі *Архіпелагу*. Читач належно підготований, він знає які існують табори, як діє система, як можна вижити. Він готовий на нюанси лагерного життя. Вони дають йому нову перспективу погляду на деякі характеристичні проблеми розвитку російської суспільності, як наприклад, прославлення простолюддя, інколи й кримінального елемента, віра в політично-оптимістичні ідеології серед інтелігенції, виправдування системи, мовляв, ми бачимо тільки поодинокі надужиття, признання авторитету негідників в ім'я вищої правди.

У своїх спостереженнях і міркуваннях Солженіцин робить екскурс в ділянку літературознавства, який допомагає йому зрозуміти, чому система брутального терору розрослася майже безкарно, та чому в'язні

— не завжди, але часто — корилися обмеженим держимордам, чому мало з них тікали та, чому деякі в'язні навіть не користали з можливості втечі.

Понад сто років у Росії та у Східній Європі прославляється народ та його речників, прогресивно-демократичну інтелігенцію. Ця інтелігенція, хоч в окремих випадках і виходила з народу, народу як такого основніше не знала і тому приписувала йому свої власні почуття. Письменники писали або про привілейовану клясу, яку добре знали, або писали про народ, якого не знали і тому писали про те, що — на їхню думку — народ відчуває. Система таборів дозволила інтелігенції та письменникам увійти інтимно і всебічно в життя народу, провести роки в найтіснішому зв'язку з ним, пізнати його і представити без позлітки. Солженіцин твердить, що це вперше у світі створилися умови сприятливі для зросту справжньої літератури — літературних творів пов'язаних з народом.

Можна, і це мабуть зроблять радянські критики, упростити думку Солженіцина і закинути йому звеличання аристократизму та релігії. Один з найбільш ревелюційних абзаців — це перший уступ третьої книжки про те, як Соловецький монастир перетворився в Соловецьке тюремне царство. Ще за життя Леніна Соловки розкрили всі вияви безправного терору та всю засекреченість царства таємної поліції як держави в державі. Через п'ять років після смерти Леніна "народний" письменник Максим Горький не хотів, чи не зумів встановити правди під потьомкінською фасадом. Хлопця, який саможертвенно мав розповісти письменникові про все — розстріляли. Історія не зберегла навіть його імени. Про Соловки Солженіцин дізнався докладніше, коли вже сам сидів, тому то і вразили його не так окремі процедури тортур, як те, що залишки аристократії, які творили значну частину населення Соловецького комплексу задержали самоконтроль, почуття людської гідності та навіть почуття гумору. Аристократизм Солженіцин бачить саме у тих прикметах: людина залишається людиною, навіть, коли стає "вридлом" (тимчасово виконуючий функцію коня, себто дослівно запрягнений).

В таборах, у нелюдських побутових умовах серед нелюдів — лагерної охорони, та підлюдців — звичайних злочинців, слабка оболонка людської гідності швидко відпадає, як падають усі конвенційні підпори життя. Людина може потонути до жалюгідного рівня "доходяг" — до речі філософсько опрацьованої та логічно замкненої системи життя — або може боротися за саме існування, не признаючи ні закону, ні моралі. Просвічена самокористь у різних варіантах, а зокрема у псевдопозитивістичному, завжди була популярною серед російської інтелігенції в теорії, хоч і не в практиці. Російська інтелігенція XIX століття, відрізана від народу, прославляла його, бачила у його діях розумне змагання до кращого завтра, боляче

відчувала свою відірваність і вважала, що в її інтересі є злитися з народом.

На початку століття почалася мода на "вуличність" у музиці, поведінці, одягу — і все це було тільки новим варіантом прославлення народу. Та Солженіцин твердить, що це не був народ з його обмежувачими підпорами традицій та релігії; це були "валляй-ваньки", яким все дозволене.

Виведені Солженіцином описи молоді та дітей у таборах та поза ними — це один суцільний доказ на те, що не можливо дотримуватися цивілізованих конвенцій культурного рівня життя в особистому, родинному та суспільному аспектах, не визнавши автономної моралі, існування добра, та кінець-кінцем — Бога. Аргумент Солженіцина це майже перефразування Достоєвського — якщо немає Бога, то все дозволене.

Сім років до революції П. І. Новгородцев, за фахом юрист, почав працю над книжкою-критикою політично-утопічних систем, зокрема марксизму. Він добачував у цій, тоді новій та прогресивній, системі не тільки нову релігію, але і ще одну утопічну систему, яка може оправдати нову форму старої тиранії. Новгородцев бачив розв'язку не у шуканні політично-суспільної утопії, але в постійному змаганні до кращих суспільних відносин, побудованих на засадах абсолютної етики та правового порядку.

Протеж тільки мала горстка інтелектуалістів до революції 1917 року остерігала перед тиранією мас. Їх праця була безуспішна, бо тиранія неефективного царату відштовхувала від співпраці жертвених та працездатних. Російська імперія впала через свою некомпетентну політику. Впавши перед тим, заки населення засвоїло нові засади впропорядку. Росія піддалася іншій формі тиранії.

Солженіцин, двічі пройшовши замерзле царство концтаборів — раз особисто, а другий раз, як історик, збираючи фрагменти матеріалу — говорить до нас не як теоретик, але як людина, яка хоче усвідомити й висловити усе те жалюгідне, невдале, некомпетентне, нелюдське використання людей. Як російський патріот, як старомодний жертвенний вояк, як думаючий інтелігент, і врешті, як один з тих, що вижив мимохіть, коштом тих, які загинули, Солженіцин хоче знати не лише чому, але і як все це сталося. Хто завинив?

Роздумуючи над причинами перетворення карально-трудової системи в експлуаторську, Солженіцин мимоволі мусить порівняти стару систему кріпацтва з новою методом використання "зеків". Кріпакові поводилося краще — принаймні він святкував 30 чи 40 релігійних свят щороку. Зек не йде на роботу тільки першого травня і сьомого листопада. У кріпака в переважній більшості була сім'я; зек її не має. Таборні романси — ризиковні, а серед злочинного елемента звиродніння таке, що жінки родять дітей, щоб тільки мати крихітку вільного від роботи часу.

Солженіцин представляє суцільну картину ГУЛагу не тільки з його адміністрацією, але і з його "передмістями", з населенням, яке залежне від табору, із власними способами поладження справ, навіть із власною мовою — звироднілою, здрібнілою, насмішкуютою. Цей напівлегальний світ має негативний вплив на решту спільноти. Звідки ж він узвся?

Розв'язка Івана Дзюби — Ленінізм — мовляв, виновником всього це "культ особистості" Сталіна та "підсталінок", не може задовольнити Солженіцина. Аджеж за Леніна почав творитися великий, хоч і розкинений архіпелаг, який згодом наповнився новою антропологічною групою — "зеками". Аджеж Ленін був не тільки свідомий, але і відповідальний за насильства над правовим порядком та людською гідністю.

Солженіцин продовжує клясичну традицію російської літератури минулого століття. У всіх своїх працях він дає не тільки панораму дії та подій, але й старається насвітлити шукання своїх дієвих осіб за правдою життя, за самими собою. Видвиження цих істотних проблем сприяло світовій популярності російської літератури. Уважне читання монументальних праць Солженіцина виявить його роздумування на тему "проклятих питань" життя, цілі, правди і права, з якими вовтузилися покоління російських інтелігентів. Базуючись на самій аналізі його твору *Август 1914*, не можна виключити можливості, що в другому чи третьому вузлі герой роману, Воротенцев, знайде себе та русло своєму патріотизмові в Червоній Армії. Але після прочитання четвертої книги *Архіпелагу* така розв'язка неможлива.

Солженіцин відкидає комунізм, бо не бачить жодної можливості визнати абсолютний принцип людської гідності в рамках комуністичної ідеології. Тут Солженіцин не входить в полеміку. Він тільки висловлює свої переконання та інформує французів, що їхні намагання створити християнський марксизм — приречені на невдачу. Солженіцин перекликається з Новгородцевим, якого не читав і про якого мабуть не знає: тільки християнство уможливує визнання абсолютного Добра і абсолютної вартості одиниці.

Солженіцин віднайшов Бога в подвійній ізоляції в'язничної лікарні. Себе він знайшов у перелюднених бараках концтаборів. Інші загинули, взявши з собою ту мудрість, яку вони здобули в таборах та в'язницях.

Другий том *Архіпелагу* втягає спроквола читача в проблему, яка стала гострим рубом перед німцями після упадку нацистів — хто завинив у створенні системи, її продовженню, її страхіть.

Книжка не приємна для радянського читача, не мила вона і самому авторові, який знає, що коли б події розвинулися тільки трохи інакше, він був би по другій стороні колючого дроту. В таборах Солженіцин бачив визиск, знущання, безмістовні тортури, здійснювані не тільки наглядачами, але і самими в'язнями. Не так просто розв'язати проблему

вини. Само собою, утопічність комунізму, яка оправдує ужиття всіх засобів для досягнення цілі; надужиття культу особистості; сліпе признание закономірності історії та партійних директив; брак співпраці серед в'язнів через їхні ідеологічні розбіжності; занепад моралі та звичайної культурної поведінки; перебільшений страх перед зовнішнім світом; тупе визнання і сприйняття нагої сили; сліпа покірність директивам таємної поліції; брак самооборони; почуття якоїсь неоправданої особистої вини — все це причинилось до зросту та процвітання тоталітарної системи в Радянському Союзі. Завинив не тільки Сталін; завинив народ чи народи, які прийняли і визнали Сталіна. Солженіцин прямує далі у своїх похмурих міркуваннях. Він філософує. Ця філософія це продукт років таборової "перевихови", яка заохочує вглиблення в себе, у правду, в первісно-філософське "пізнай себе самого".

Солженіцин ставить і намагається розв'язати проблеми релігії, філософії та політичної теорії. В кожній, кожнісінкій людині є зародок і добра і зла, і кожна людина повсякчасно мусить змагатися з собою, щоб перемагло добро. Жодна ідеологія, жодна спільнота, жодна система не перемаже зла раз назавжди. Воно буде з нами, як довго ми існуємо, протеж, ми не мусимо бути злими. Утопія неможлива, стійка віра у добро — конечна. Цими поглядами Солженіцин намагається запобігти витворенню чергового культу особистості. Коли кожна людина завжди добра та зла, то не може стати ані надлюдиною, ані раз назавжди героєм. Свій героїзм треба повторяти кожночасно.

У своїй доповіді, написаній для церемонії прийняття Нобелівської нагороди з літератури, Солженіцин видвигає, як одне із головних завдань письменника, популяризацію неналежно сприйнятого знання про правду та про людей. В іншій статті він пробує — хоч в цьому він не перший — остерегти Захід перед тоталітаризмом політичних ідеологій. Захід, одначе, це побічна справа. Солженіцина турбує Росія. Він з крові та кости російський патріот. Роки в товаристві "нації" зеків посилили його пошуки за справжньою Росією, та це інша проблема.

Як з українцями? — питає читач. Ніяк! Солженіцин пише про цілий архіпелаг. В рамках цього завдання згадає українських в'язнів, звичайно прихильно. Інколи, як і в повісті *Один день Івана Денисовича* Солженіцина вражає приємно гідність українців, особливо священників та членів антифашистського підпілля. За мотто до третьої книжки править речення гуцулки-зека: "Только эти могут нас понимать, хто кушал разом с нами с одной чашки".

Закінчує четверту книгу Солженіцин тихо, немов би не міг розстатися з темою. На ньому тяжить почуття відповідальності за мільйони мертвих, за сотні тисяч ще живих, але приречених. Він додає маленький іконостас неоспіваних героїв, які без поз та героїзму залишаються людьми у нелюдських умовах концлагерної дійсності.

# Національно-релігійний опір у Литві

*Олександр Іванов*

14 травня 1972 року молодий литовець Ромас Каланта публічно скінчив своє життя самогубством у міському парку другого найбільшого міста Литви — Кавнасу. Всього два тижні після цього акту, молодий робітник Стонис вчинив те саме на ринковій площі міста Варена, а 3 червня шістдесятилітній робітник Андріюскевіціюс став третьою такою жертвою в м. Сіауліай. Ці події зв'язані і метою самогубства — самоспаленням — і, що найважливіше, його метою, а саме, бажанням запротестувати проти насильної російської окупації Литви. Смерть Каланти перетворила цього незнамого литовця в національного героя і мученика, у невмирущий символ боротьби литовців за незалежну державу.

Самоспалення Каланти стало сигналом для масових виявів почувань литовського народу. І так 18-19 травня 1972 року багатотисячні демонстрації відбулися в Кавнасі. Їх учасниками була переважно молодь, значиться, люди, що мали б бути вільні від таких "пережитків минулого" як національна свідомість чи релігійні почування, що так сильно закорінені в житті литовців. Молоді демонстранти маршували Бульваром Волі, вимагаючи викликами свободи Литві. Але у своїй опозиції до сучасного становища Литви, поневоленої Москвою, молодь не діяла ізольовано. На другий день після демонстрацій молоді застрайкували для солідарності робітники синтетичного заводу Кавнасу. Щойно з приходом міліції, яка криво розправилася з демонстрантами, була ця національна маніфестація розпорошена. Масові демонстрації повторилися ще 11-18 червня в столичному місті Литви, Вільні, де студенти роздавали антирадянські листівки і вивисили по вулицях прапори свободної Литви. Наслідком цих подій було заарештування близько 200 студентів.

Хоча й вищеподані протести можна вважати певним вершком антирежимного патосу литовців в останньому часі, вони фактично є тільки малою частиною довголітнього і різноманітного процесу литовської

---

Ця стаття написана головню на матеріялах з місячного бюлетеню Information Service of the Supreme Committee for Liberation of Lithuania (Інформаційна Служба Головного Комітету для Визволення Литви), чч. 168-170, 175, 180-189 від серпня 1972 року до січня 1975 року, та з чч. 4-7 англomовного перекладу "Хроніки Католицької Церкви у Литві", виданої Лігою Священиків Римо-католицької Церкви Америки. (The Lithuanian Roman Catholic Priests' League of America).

опозиції до Москви — опору, що почався 1917 року в часі загального розкладу російської імперії, а згодом знову виявився під час війни і в післявоєнних роках у діях збройного підпілля, який продовжується у пасивних і активних формах аж до сьогодні.

Зокрема цікаві надзвичайно близькі паралелі цього литовського національно-визвольного руху до українського. Збройна підпільна організація типу нашої УПА, що називалася Литовська Визвольна Армія, діяла активно на терені Литви від 1945 до 1952 року. Подібно як УПА, литовське підпілля включало всі верстви і класи населення і тому було справжнім національним виявом; воно виступало також, як і українське підпілля післявоєнних часів, в ролі захисника не тільки нації як такої, але й католицької віри, яка охоплювала перед війною понад 85 відсотків литовців. В 1952 році, ЛВА була формально розв'язана, бо ведення дальшого збройного опору стало неможливим. Колективізація, насильне виселення пропорційно величезної частини народу до східних областей СРСР, і постійний натиск військ КГБ змусили знесилену литовську армію припинити дальшу активність. Її втрати за восьми-літній період боротьби встановлено на яких 30-50 тисяч вбитих.

Католицька церква, що давала литовському визвольному рухові послідовну допомогу в часі збройної боротьби, стала після 1952 року головним каналом протирежимного опору. Церква не тільки зберегла давні культурні та історичні традиції Литви, але, як релігійна установа, стала сама прямим антиподом русифікаційної і атеїстичної радянської влади в Литовській РСР. І саме тому, щоб протидіяти впливам церкви радянська влада у Литві веде дуже активну атеїстичну пропаганду у всіх ділянках литовського громадського життя. Комуністична партія Литви добре розуміє, що знишити національні і самостійницькі аспірації литовського народу було б найлегше шляхом знесилення, якщо не ліквідації католицької церкви, як дуже впливового чинника в Литві. Хоча свободу віровизнання голосно реклімують в Литві і зокрема поза кордоном СРСР, компартія Литви поборює "релігійний культ" без упину, на кожному кроці. Молитовники, біблії та інші релігійні книжки або цілком заборонено друкувати, або їх друкується в таких малих тиражах, що самозрозуміло не можуть вистачити навіть для невеликої частини віруючих. Намагання віруючих ремонтувати старі церкви зустрічаються з усякими зумисними бюрократичними труднощами, що зводить всі зусилля внівець. Священиків систематично і послідовно цькують і переслідують. Не дозволено законом, щоб було більше як шість випускників духовної семінарії на рік (і це в той час, як три рази стільки старих священиків вмирає кожного року). Впливових священиків переносять до парафій в провінційних осередках і на їхні місця ставлять старих і безсилах панотців або просто висулужників режиму. Проте, головна режимна стратегія сягає далі і підступніше, ніж ці явні перешкоди для вільного розвитку католицької церкви.



Ідеться тут про дві речі: перша, це спроба відірвати католицьке священство від віруючих мас. Для цього, окремі свщеники посереднім (поліційним) чи безпосереднім натиском партійних верховодів в справах "культу" змушені себе компромітувати в очах своїх парафіян заявами підтримки релігійної політики КП в Литві. Другий засіб — інтенсивне впровадження атеїзму у литовські школи. Разом з заборонаю вчення релігійних основ в церкві і дома, мовляв, це порушення закону про відокремлення церкви і держави, саме атеїстичне виховання по школах сильно утруднює вщиплювання в молодь релігійних і національних почувань.

Проте, треба підкреслити, що релігійне виховання дітей ведуть віруючі батьки, які в сучасній Литві відіграють одну з найважливіших ролей в боротьбі з денационалізаційною політикою партії. У *Хроніці Католицької Церкви в Литві*, неперіодичній самвидавній публікації віруючих, що появилася вперше в листопаді 1972 року (зараз після заворушень в Кавнасі і Вільні, спричинених смертю Каланті), друкуються численні заяви, листи і петиції батьків, затривожених лекціями атеїзму в школах, до різних радянських державних і партійних установ. Саме ця *Хроніка*, подібно, як й *Український Вісник* і російська *Хроніка текущих событий*, стала органом основної течії дисидентського (релігійного) руху в Литовській РСР. І так же само цей нелегальний журнал став центром уваги КГБ в його репресивних акціях у відношенні до католицьких віруючих. Це самозрозуміло, бо литовська *Хроніка* це не тільки джерело інформації про правдивий стан церкви в Литві, але й також символ, довкола якого можуть зосереджуватися всі національно-релігійні енергії литовського народу.

Однак, релігійний опір в Литві, хоча й небезпечний режимові з його перспективи, не є рухом революційного характеру. Він обмежується до цілковито легальних вимог і акцій. Зрештою, сама церква не є заборонена в Литві, і тому існують підстави легальної боротьби. Зате, найнебезпечнішим явищем для режиму є демонстрації, такого типу як ті, що відбулися в травні і червні 1972 року. Очевидно, що розподіл загального литовського руху опору на "релігійну" і "національну" течії до певної міри штучний, бо обидві ці течії нерозривно зв'язані, все ж таки, між представниками цих двох родів опору існує чимало відмінности. Загроза режимові полягає в тому, що національний рух опору висуває національно-політичні вимоги, які вдаряють в національно-політичну та соціальну основу сучасного СРСР. Як вже сказано, основним складовим елементом цього руху є молодь, яка своєю опозицією показала недовільність і безуспішність довголітніх намагань режиму зденационалізувати і зрусифікувати литовський народ, і заповідає дальші труднощі для партії в майбутньому. Хоча й ця молодь також релігійно настроєна, її опозиція є далійдуча, а в багатьох випадках навіть позбавлена релігійних імплікацій. Національне питання для неї є на першому плані.

Національно-релігійний гніт і важке сучасне становище литовського народу приводить цю молодь до зацікавлення минулим культури й історії Литви. Її "політика" антирадянська, навіть антиросійська. Один учень народної школи, наприклад, роздавав при кінці 1973 року листівки з гаслами: "Геть з радянською владою", "Росіяни, геть з Литви!"

Національне питання таке пекуче в Литві саме тому, що тут, як і в інших неросійських республіках СРСР включно з Україною, йде посиленням шляхом русифікаційна політика КПРС. У добре відомому листі балтійських, українських і кавказьких політв'язнів мордовських концтаборів до Ради Національностей при Верховній Раді СРСР русифікація неросійських народів разом із литовським висловлена виразно такими словами:

"В галузі міжнаціональних взаємин, політика комуністів спрямована на прискінення злиття неросійських націй з росіянами... Прискінене економічне освоєвання окраїнних національних районів ведеться шляхом спрямування туди інтернаціональної робочої сили. А ті люди, змушені вибрати між неросійськими мовами і мовою російською, вибирають російську, бож уся промисловість і її керівні кадри наскрізь зрусифіковані. Таким чином такі робітники збільшують російськомовну частину населення національної республіки і стають додатковими чинниками русифікації..."

"Державна система освіти служить засобом для того, щоб через неї нав'язувати підрастаючому поколінню величання Росії та усього російського... А національно-визвольну боротьбу неросійських народів проти російської імперії або зовсім замовчують, або представляють як реакційний і консервативний рух. У той же час будь-який рух за національне самовизначення комуністична пропаганда таврує як буржуазний націоналізм і жорстоко переслідує каральними державними органами".

Як відомо, в останніх роках КГБ започаткував посилену кампанію репресій проти всіх виявів опору в цілому СРСР. І на певний час, КГБ повелося притишити голоси протесту російської *Хроніки* та *Українського Вісника*. Литовська *Хроніка Католицької Церкви*, однак, лишилася єдиним регулярним самвидавним виданням, що друкувалося всупереч поліційному тискові. Сила й витривалість католицької *Хроніки* мабуть у тому, що вона не є виявом незадоволення вузького кола інтелектуалістів (що можна в якійсь мірі сказати про Україну, де робітничий внесок в рух активного національно-політичного опору є досі незначний хоч і все помітніший), але й широких мас народу. Про це ясно свідчить петиція 1972 року до Леоніда Брежнєва підписана 17 054 литовськими католиками. В Литві ширші кола народу беруть участь в опорі радянському режимові тому, що партійні насилля і репресії спрямовані не тільки проти вужчих кіл інтелігенції й головне діячів культури, але проти національних і соціальних та економічних

інтересів всього народу. Кагебістські репресії, зокрема проти релігії, вдаряють у сам стиль життя литовців, вони являють собою безпосередню загрозу нормальним і бажаним коженденним діям литовців, і саме тому, виникла масова народна реакція, типу травнених демонстрацій в 1972 році. Це відкриває великі можливості для литовського руху опору в майбутньому. КГБ, очевидно, свідомий того, і на відповідь народному опорі не має іншого виходу, як тільки дальше посилення репресій, що, звичайно, не послаблюють а далі посилюють національно-релігійне напруження в Литві. Ситуація, остаточно, для державних органів безвихідна, тому, що одинока розв'язка це демократизація політичного, культурного і релігійного життя, розв'язка для партії неприпустима.

## Міжнародна хроніка

Р.К.

■  
Запрошення А. Шелепіна на відвідини в Англію в квітні ц. р. викликало гостру хвилю протестів з боку українських громадян і організацій в Англії і фактично перетворило запрошення на суд над колишнім головою КГБ. В протестних акціях брали участь також емігранти з інших країн східної Європи та англійське населення. Впродовж кількох днів англійська преса і телебачення наголошували факт, що Шелепін відповідальний за вбивства д-ра Лева Ребета і Степана Бандери агентом КГБ Богданом Сташинським. В день приїзду Шелепіна до Лондону 1 квітня ц. р. українська громада разом з єврейськими організаціями Англії, відбули масову демонстрацію з участю яких дві тисячі людей. Між транспарантами були такі написи: "Гайль Шелепін — Гімлер", "Видайте нам ката Шелепіна — живого або мертвого", "Геть ката-вбивника".

Лондонська газета *Дейлі Мейл* 1 квітня ц. р. надрукувала довший репортаж п. з. "КГБ вбив мого чоловіка газовим пістолетом", що в ньому журналіст Іан Мекдоналд розповідає про вбивство Лева Ребета на основі інтерв'ю з його вдовою Дарією Ребет. В репортажі сказано, що Ребет був "ідеологом ОУН, організації, яка воювала проти радянської влади", і що Л. Ребет "був в'язнем в німецькому концтаборі під час війни". Мекдоналд розповів далі про обставини вбивства Л. Ребета в 1957 р. і про вбивство Степана Бандери в 1959 р.

До протестних акцій проти відвідин Шелепіна приєднали свій голос 104 члени англійського парламенту, серед них 40 лейбористів, 62 консерватистів і двох з Ірландської партії об'єднаних профсоюзів. В листі до газети *Таймс* 13 березня, голова Міжнародної Амнестиї, Пол Остерайхер і директор тієї ж організації, Дейвид Симпсон писали: "...Панові Шелепінові треба сказати про погляди англійського народу, якщо йдеться про ув'язнення дисидентів в СРСР таких, як український кібернетик Леонід Плющ, що є близько смерті в Дніпропетровську, про Олександра Болонкіна, засудженого на 4 роки ув'язнення в 1973 році за те, що він, мовляв, закликав робітників страйкувати..."

1 квітня щоденник *Таймс* надрукував обширну статтю Бернарда Левіна з нагоди приїзду Шелепіна, в якій також детально розповідається про вбивство двох українських політичних діячів, як і про роллю Шелепіна на посаді голови радянських профсоюзів. Левін цитує одного британського профсоюзного діяча, який дав таку характеристику

Шелепіна: "Єдине відношення Шелепіна до робітників є те, що він їх саджає в тюрми".

■

17 березня ц. р. декілька американських культурних діячів виступили з закликом до членів сенату, щоб ті стали в обороні Валентина Мороза і Володимира Буковського. У листі вони писали: "Ми хочемо, щоб радянський уряд був свідомий того, що американська громадська думка не буде ігнорувати жорстокі несправедливості супроти радянських дисидентів, сотки яких знаходяться у в'язницях і психіатричних лікарнях, тільки тому, що вони стали в обороні людських прав... Ми зокрема просимо, щоб Ви порушили справу Володимира Буковського і Валентина Мороза. Серед так багато хоробрих і жертвенних людей, ці два справді найбільш героїчні..." Лист підписали драматург Едвард Албі, театральний критик Клайв Барнс, президент видавництва Рендом Гауз Роберт Бернштейн, актриса Джералдін Фішджералд, письменник Норман Мейлер, театральний режисер Гаролд Принц і інші.

■

18 березня 1975 р. в Нью-Йорку відбулося віче в обороні В. Мороза і В. Буковського в присутності яких 250 людей. Напередодні віча надійшла телеграма від сенатора Генрі Джексона, в якій він підтримав цю акцію і закликав до звільнення всіх в'язнів в СРСР. На вічу виступали Адріан Каратницький, секретар Комітету оборони радянських політичних в'язнів, драматург Ерик Бентлі, літератор Алфред Кейзін, філософ Джордж Новак, негритянський діяч — адвокат Конрад Лінн і колишній громадянин СРСР, дисидент Борис Шрагін. Про становище євреїв в СРСР говорив член єврейського Бунду, а чеський письменник Антонін Лім з'ясував слухачам ситуацію арештованого кінорежисера Сергія Параджанова. Подібне віче відбулося в місті Бостон (США) 10 квітня ц.р.

■

На Заході одержано примірник самвидавної праці *Прихід і падіння М. Хрущова*, написаний Роєм і Жоресом Медведєвим. Книжка має 162 стор. і охоплює період від 1953 до 1964 рр. Автори розповідають м. ін. про сільсько-господарську політику Хрущова, зокрема про труднощі, які партія зустрічала на Україні. Автори книжки представляють Хрущова, як людину майже неграмотну в економічних питаннях. Він мало що знав про селянство СРСР, а нічого вже казати про інших членів Політбюро, які поза містом рідко бували.

## Лист В. Некрасова акад. Снежнівському

*Віктор Некрасов, автор друкованого тут листа, відомий російський письменник, що народився 1911 року в родині лікаря в Києві і жив там до 1974, за професією архітектор. Перу його належить один з кращих в російській літературі творів В окопах Сталинграда (1946) й низка інших творів, зокрема книжка подорожніх записок По обе стороны океана (1962), за яку був гостро критикований. За участь в діяльності самвидаву і підтримку репресованих владою діячів опору, зокрема українських, був виключений з партії і позбавлений членства в СПУ. Одержавши дозвіл на виїзд за кордон, Віктор Некрасов живе з минулого року на Заході. — Редакція.*

Шановний Академіку Снежнівський!

Як Ви пам'ятаєте, три з половиною роки тому, а точніше — в кінці 1971 року, я написав Вам листа. Він стосувався Вашого інтерв'ю, присвяченого питанням тримання і лікування у психлікарнях зовсім здорових людей, запідозрених в інакомисленні.

Ви тоді мені відповіли, але просили Вашого листа не оприлюднювати, бо ділилися в ньому думками і посилалися на факти, що не підлягають, на Ваш погляд, оприлюдненню. Я Ваше прохання виконав. Більше того — я не оприлюднив і свого листа, не бажаючи ставити Вас у трудне становище, і тепер дуже за тим шкодую — обидва листи, і мого і Вашого, відібрав у мене КГБ під час обшуку в січні минулого року.

Що ж спонукує мене тепер знову звернутися до Вас, цим разом уже з відкритим листом?

Поперше, — нестерпне становище і тяжкий стан здоров'я мого друга, Леоніда Плюща, що вже два роки мучиться у стінах Дніпропетровської спеціальної психлікарні. Про високий інтелект цього видатного математика, а не лише про цілковиту його осудність, могуті свідчення в кожному місці і під якою хочете присягою.

Подруге, — присвячений тому ж таки Плющеві "Посібник з психіатрії для інакомислячих" Володимира Буковського і Семена Глузмана, з яким я щойно ознайомився.

Це — спонукальні причини.

А тепер по суті.

Невже Ви — видатний фахівець, академік, у похилому віці, коли

звичайно підводять підсумки прожитого життя, не відважитися визнати і повідати світові, в ім'я правди і справедливості, які, сподіваюся, Вам не протипоказані, що все, що діється з інакомислячими у відомих Вам психлікарнях — страхітливе? Я не знайомий, на жаль, з такою сміливою і шляхетною людиною, як Володимир Буковський, але добре знаю і люблю молодого, талановитого психіатра, Семена Глузмана. Їх "Посібник", написаний у найстриманіших і найспокійніших висловах, убивчий для очолюваної Вами течії психіатрії. Він — ще один, при тому дуже переконливий, доказ на те, яке страхітливе і нелюдське притягання медицини на боротьбу з людиною, яка хоче думати не за вказівкою. Вона не кидає і навіть не збирається кидати бомби, не бере участі в змовах, не прагне повалити уряд чи змінити форму правління — вона просто хоче думати. Думати і не приховувати своїх думок. Тим, можливо, людина й відрізняється від тварини.

Так от саме це й виявляється злочином. Злочином, за який судять. Коли ж його — "злочин" — не можна підігнати під статтю закону, притягають вас — лікарів! І ви — лікарі — слухняно виконуєте волю людей, для яких психіатрія не наука про лікування душевнохворих, а засіб карати за право мислити і з чимось там не погоджуватися.

Ви розвинули, а, можливо, навіть і вигадали діагнози "шизофренії млявого перебігу" і "паранояльної психопатії", під які може підпасти перша-ліпша розсудлива людина, не кажучи вже про видатних особистостей і геніїв, "психічна патологія" яких, за Вашою діагнозою, поза всяким сумнівом.

Ви, без найменшого збентеження, оперуєте такими поняттями, як "марення реформаторства", "марення переслідування", ризикуючи в першому випадку визнати "паранояльними психопатами" Петра Першого і Леніна, а в другому — автора цих рядків, який навіть з обличчя знав декого з тих, хто невідступно ходив за ним в останні місяці його життя в Києві.

До речі, чи не замислювалися Ви над тим, що й Вашу поведінку можна підігнати під якийсь комплекс? Комплекс, припустімо, "прагнення до покірності і виконання чужої волі" або, звучить навіть гарно, — комплекс "допомоги вовкові в конфлікті з ягням"... А що як і за це будуть саджати в психлікарні? Може бути, і Ви (не дай Боже) і Ваші однодумці опинитесь в якійнебудь палаті Дніпропетровської чи Черняхівської спецлікарні? І не переконуйте тоді себе, що палата ця ч. 6 з відомого оповідання Чехова.

Я думаю і сподіваюся, шановний Академіку Снежневський, що, прочитавши вищезгаданий "Посібник", Ви над багато чим замислитесь. Неймовірної викривальної сили документ цей написаний за тюремними ґратами, написаний двома молодими людьми, з яких один — Буковський — на власному досвіді пізнав, що таке психлікарня, а другий — Глузман — лікар, що обрав собі за фах психіатрію і, ризикуючи всім,

навіть позбавленням волі, бореться за чистоту і безкомпромісовість свого фаху.

На цьому я закінчую. Я закликаю Вас тільки до одного. Огляньтесь на пройдений Вами шлях. Бож Ви, імовірно, зробили багато добра людям. Зречіться ж, викрийте те зло, якого Ви, вільно чи не вільно, завдали їм. Невже Ви хочете, щоб Ваше ім'я в історії психіатрії опинилося поруч з іменем професора Сікорського, що зганьбив себе у справі Бейліса, яка прогриміла на весь світ, ствердивши у євреїв можливість ритуальних убивств.

Огляньтесь, прошу Вас, і зважтеся... Вам легше буде вмирати.

*Віктор Некрасов*

10 березня 1975, Оксфорд

(Переклад з *Русской Мысли* від 20 березня 1975, Париж)



## Лист С. Ф. Глузмана для відкритої публікації

*С. Ф. Глузман — відомий лікар-психіатр, народився в 1948 році. Засуджений на десять років суворого режиму за написання дисертації "Заочне судово-психіатричне дослідження у справі Григоренка". Брав активну участь у боротьбі проти примусового приміщення інакомислячих у психіатричних лікарнях. Листа його, поширеного в самвидаві, передруковуємо в перекладі з паризької Русской Мысли, від 20 березня 1975. — Редакція.*

Дорогі мої..!

9 серпня я дізнався про вашу невдалу подорож до мене на побачення. Дізнався з вашого листа, до цієї миті ніхто не говорив мені про ваш приїзд. Боялися говорити, боялися реакції моїх товаришів. Цим разом писати мені не легко. Спробую обійтися без емоцій, бож папір так легко спалахує.

Не знаю, як начальник табору описував мої гріхи. Я був позбавлений побачення за відмову брати участь у будівництві таборової тюрми. Двічі мене саджали до карного ізолятора. Але лише 26 липня, за вказівкою оперативної служби КГБ, мене позбавили побачення. КГБ довідався про ваш майбутній приїзд. Провокація вдалася нівроку. Здійснилися слова *Пименова* в період місячної голодівки: "Тепер ми будемо працювати чистіше". Юридично все обгрунтоване... Тільки одна "дрібниця" вам не відома: протягом усього цього часу було кілька можливостей мого трудовлаштування, і я не одноразово просив цього... Але іншого вимагали "інтереси державної безпеки".

Пригадайте минулий рік: ціною компромісу з самим собою я одержав побачення. Невдовзі перед вашим листом мене спрямували перекопувати контрольну смугу для слідів, що оточує табір. Просто кажучи, я був зайнятий тим, що охороняв сам себе.

З погляду в'язня, вчинок аморальний. Я його вчинив заради вас, не заради побачення. Це мій єдиний компроміс і останній. Оперуповноважений КГБ *Утир* якось сказав, що в мене є одне слабе місце — мої батьки. Він помиляється — у мене немає слабих місць. Ця розкіш для мене недозволена. І так само, як я практично позбавлений права листуватися, права на кваліфіковану медичну допомогу, на побачення з рідними, на гідність людини, я позбавлений і права на емоції. Такі мої таборові будні, холодні, голодні й безпристрасні.

Ви пишете про переоцінку цінностей. Щоденно і щогодинно в мені вбивають особистість і живу істоту. Собака, що стереже мене за огорожею, дістає кальорійніше, якісніше харчування, його не нагодуєш

гнилою капустою чи смердючою рибою. Нині я одягнений у тонку бавовняну куртку горезвісного сталінського крою з биркою на грудях; я догола обстрижений, завжди голодний, замерзаю на цементі карних камер, від мене вимагають ходити в лаві, кожної хвилини мене можуть роздягнути догола, змусити присідати безмежне число разів. Я — раб, кожен садист має владу і право змусити мене до першої-ліпшої принизливої праці, я — засуджений Глузман С. Ф. Особливо небезпечний державний злочинець. Але я не Якір і не Дзюба. Імовірно, їх ви називаєте "ватажками". Як банду. Я не посідаю здібности бачити на колючому дроті буткових троянд, я не хворий на хронічний алкоголізм, щоб навчитися бачити галюцинації. У період слідства мене знайомили із "зреченнями" Франко, Селезенка, Холодного. Мене переконували: Селезенко зараз навпроти в ресторані "Київ" п'є коньяк і їсть шашлик, а "ви в тюрмі". Я не звик до шашлика під коньяк, але не в моїх гастрономічних смаках була причина "зрікатися".

Мені треба було б зрєктися самого себе, від одержаних з дитинства у вашій родині моральних засад, від дядька Лева, від твого, батьку, друга Миші Яворського, що загинув "десь". Слідчий Гуніхін (? — незрозбірливо — переписувач) переконував мене, що за років "культу особи" не було ніяких "значних" зловживань, що всього було заарештовано 5 млн осіб, та й то в більшості за побутовими статтями, що загинуло "зовсім небагато"... Чи маю продовжувати? Ви — свідки 37 року...

Мені ставлять за провину розповсюдження "наклепницьких вигадок" про те, що Комсомольськ над Амуром будували з/к. Пригадайте покійного письменника Абрама Когана (? — незрозбірливо — переписувач), вашого знайомого, він був учасником цієї великої "комсомольської" новобудови. Тут, у таборі, сидять учасники подібних будов, то що ж, цього не було? Пригадайте "справу лікарів" — і її не було? Не було Гаранінських звірств, таборових бунтів, нічних арештів? Таж ви, не я, їх сучасники! Недавно в нашому таборі розбирали ветху будову, поставлену в 1949 році. На балці під стелею ми побачили напис: "25 років каторги, лишилося 12, Максимов А. Гр." Напис на балці — єдине, що лишилося від людини. З попередніх уральських з/к майже ніхто не вижив. Уральськими таборами лякали зеків Норильська і Воркути. Тепер лякають зеків Мордовії.

Але навіть у гіршому випадку мені не загрожує забуття. Завдяки моїм товаришам, знайомим і не знайомим, завдяки *Хроніці поточних подій*. Одна, такий юний свідок, майже дівча, так відповіла на питання суду: "*Хроніка текущих событий* існує на те, щоб людям стала відома правда про закриті процеси, як оцей". Ця дівчина не з числа "ватажків", вона навіть не рядова самвидавниця. Чи моя переоцінка не стала б зрадою її? І що мені переоцінювати? Негативне ставлення до культу особи, яке виховували в мені викладачі в школі й інституті, книжки, фільми і, нарешті, офіційні матеріали нашої партії?

Забути про десятки особисто моїх знайомих, що скоштували на собі весь цей жах сучасної опрічнини? Я — лікар, бачив смерть і, якоюсь мірою, звик до неї. Але я бачив смерть однієї, усього лише однієї людини, коли безсила наука і кінець неминучий. І я уявляю з трудом смерть мільйонів, здорових, молодих, юних, старих. Смерть з голоду, від кулі, тортур. Смерть мільйонів — це не одна смерть, а мільйони смертей. Нічим не виправдана загибель невинних людей.

А прокурор ставив мені питання: "Чому ви так наголошуєте увагу на культурі особи, хіба у вас у родині хтонебудь був репресований"?

А ви читаєте мені в листах нотації, ви вірите словам професійного карателя, людини без переконань, улегшуючи тим самим тиск на мене. Він, Пименов, заявив якомусь моєму другові Мешенерові: "Я можу вас поставити на голову, коли захочу". Саме в такій акробатиці й міститься гуманізм соціалістичної пенітенціарної системи. Я відчуваю його на власній шкірі. Учора, наприклад, до карного ізолятора посадили Пришляка, 62-літню людину, що митарствує по таборах понад 22 роки (а мені лише 27). І причиною цього акту "гуманності" послужила відмова вийти фарбувати паркан на контрольно-слідовій смузі. Залишмо на боці моральний бік, смуга перед цим була переорана, і хто може гарантувати, що людину не застрілять на ній "при спробі втікати"? Таке бувало... 3 травня 1970 року, наприклад, у Мордовії на виду у десятків з/к було випущено 12 пострілів на людину, одягнену в лікарняну одіж: на неї стріляли, не зважаючи на крики з/к: "Не стріляйте, він божевільний", не зважаючи на те, що після першого поранення Баранов (це його прізвище) підніс руки. Це лише один приклад, і не найстрашніший. Історія "Архіпелагу ГУЛаг" знає і крутіші.

А чи знаєте ви, що крок набік чи зупинка під час нашого етапування вважається втечею (і це мій власний досвід), що при 50 ступенях морозу вночі мене клали на сніг "на всякий випадок", а наді мною рвався на повідку вівчур. Усе це — мої цінності. І нема їм рівних. Тому не буде і компромісу. Чи можу я забути умови карцерів Харківської пересильної тюрми, бузув'рство конвоїрів в етапних вагонах, чи те, як начальник конвою "виховує" засуджену проститутку, завдячи їй на ніч до свого купе?

Чи так усе благополучно в "далекому королівстві"? Ви — комуністи. Так чому ж вам, так заслуженим громадянам "держави соціалізму і демократії", не дозволили навіть поверхово ознайомитися з матеріялами моєї справи? Чому вас не пустили на суд до рідного сина і не дали на руки вирокую?

"Інтереси державної безпеки" містилися в спробі утаїти від усіх те, в чому мене обвинувачували. Нобелівська промова Альбера Камю, пародія на роман Кочетова *Чого ж ти хочеш?*, стаття Белля з журналу *Репортер*, Відкритий лист до Спілки Письменників СРСР Арк.

Беленкова. Утаїти зізнання свідків, які всі однозначно говорили про відсутність у моїх діях і висловлюваннях "антирадянської агітації і пропаганди". Ще до закриття слідчої справи я знав термін. Його назвав мені начальник слідчого відділу, підполковник Боровін Н. П.

До речі, про переконання. Тоді в нас мав місце і такий діалог.

Б. — "У вас ще лишається час. Зречіться, подайте відомості, що нас цікавлять, і не дістанете 10 років".

Я — "Невже ви думаєте, що з самого факту арешту і слідства міняються переконання?"

Б., перериваючи — "Кого цікавлять ваші переконання, не в них справа міститься".

Чи треба коментувати цю варіацію діалогу Диявола і Фавста.

Вам тяжко, невимовно тяжко. Зруйновані ваші сподівання... (нерозбірно — переписувач), замість наукової і лікарської кар'єри, врешті — моя родина, все — не відбулося. Але чи так це? У мене була дисертація "Заочне судово-психіатричне дослідження у справі Григоренка", і я дякую долі за те, що я не одружений. Опері з КГБ, що підслухують у таборовому домі побачень, не стануть свідками мого адюльтеру. Бодай від цього приниження я вільний.

І я не можу "переоцінювати" свого переконання лікаря-психіатра і близького друга в абсолютному психічному здоров'ї Леоніда Плюща. Ви знаєте, що у вересні 1973 року до мене приїздив співробітник центрального КГБ Дягас Георгій Трохимович. Без жодної санкції на те прокурора, потайки, мене вивезли до будинку побачень ІТК-36, де протягом трьох днів, без свідків зазнавав... (нерозбірливо — переписувач) обробки. Домовлення не відбулося, я відмовився. А з усього було видно, дуже хотілося комусь моєї допомоги. "А раптом Глузман погодиться спростувати 'вигадки' Заходу про приміщення здорових людей у радянські психлікарні". І ціну пропонували не малу.

Невже ви схвалили б таке зречення? Ви, свідомі й чесні люди, лікарі? Ні, не схвалили б. Бож саме тоді я став би злочинцем типу Ельзи Кох (? — нерозбірливо — переписувач) і Данила Лунца. Я не настільки сильний, щоб переступити власне сумління. І не настільки слабкий. Тут, у концтаборі, я живу повноцінним духовим життям. Щасливий, не зважаючи на все те, що доводиться витримувати. І хай оголошення голодівки — єдина можливість висловити свою гідність перед усією гідотою, що оточує мене і моїх товаришів у щасті (це не помилка на слові, я дійсно щасливий), і хай відмова від будови таборової тюрми — одна з небагатьох можливостей довести моральність твоїх переконань і громадянської позиції.

Я єврей і моє юдейство не в пам'яті про жертви геноциду, про переслідування з-за забобону, піднесеного до догми моралі — не лише в пам'яті. Моє юдейство в знанні про сьогоднішній день народу, що має державу, історію, майбутнє і, на щастя, зброю. Мій дід Абрам, роз-

стріляний у Бабиному Яру, не дозволив мені ніяких "переоцінок". Бо кожного вересня дух його обурюється, і ви знаєте — чому.

Рідні мої! Вам дуже тяжко. Розумію, ви боїтеся чекати. Але повірте у ширість мого листа, що оминає цензуру: зо мною все в порядку: хоч і що сталося б у майбутньому, я ні за чим не шкодую, і я дійсно вдоволений з своєї долі. Вам трудно зрозуміти таке. Ваше покоління контужене 37 роком і наступними роками. Страх, страх, страх. Це нестерпне боятися власних бажань.

І на слідстві й на суді я з жалем дивився на своїх свідків. Вони говорили, затинаючися, відводячи очі, бліднучи. Говорили про мене, про мої погляди, слова, вчинки, говорили з одного лише страху, не бажаючи мені зла, вони — боялися. Якийсь трансцендентний страх, кафкіянський. І хіба не щастя, що я вільний від нього, що сумління мос чисте? Хіба цього мало?

Вам важко, але невже ви хочете, щоб я зрадив матір Яна Палаха (мені ж інкримінували й висловлювання про окупацію Чехо-Словаччини в 68 році). У неї вже немає сина, назавжди немає. Тоді як же, як не зрадою, назвати "переоцінку".

Не обов'язково стати платним "джерелом" КГБ, дати свідчення на своїх однодумців, досить і того, що зробив Дзюба.

Я вимушений закінчувати цього листа. Нема часу, мене наглять. Він здасться вам плутаним, що поробиш. Мої обставини дійсно специфічні. І не знаю, коли зумію ще раз передати вам вісточку, оминаючи багаточисленних цензорів, ще раз сказати правду про себе. Не дивуйтеся, що листи мої до вас лаковані, бо ж я не можу відповісти на ваші питання. Не можу писати про товаришів, навіть згадувати їх імена, про кари, власні хвороби, харчування і багато іншого. Усе це є пильно хороненою державною тасмницею.

Тому прошайте, рідні мої. Цілую вас.

*Сава*

## На пошану проф. Івана Мірчука

*Український Вільний Університет, Науковий Збірник, том VIII ЗБІРНИК НА ПОШАНУ ІВАНА МІРЧУКА 1891-1961. За редакцією Олександра Кульчицького (Мюнхен-Нью-Йорк-Париж · Вінніпер: УВУ, 1974), стор. 381.*

Видаючи названий збірник, Український Вільний Університет, як установа, та його ректорат і професори, сплачують довг вдячності, як стверджує редактор видання, людині, яка не тільки була пов'язана 40 літ з цією установою, але яка не перестала бути, незалежно від адміністративних функцій, душею та справжнім батьківським опікуном її, в матеріальнім буденнім розумінні цього слова. Це явище не рідке в еміграційних умовах, але в даному випадку має окреме значення, бо підвалини покладені чи підкріплені проф. Іваном Мірчуком для УВУ, забезпечили йому унікальну успішність і престиж й мають всі завдатки гарантувати і в дальшому здійснення його покликання. Варто підкреслити, що існування й діяння еміграційного університету — це багато складніша й трудніша проблема, ніж, наприклад, існування наукових товариств чи видавництв. У зв'язку з цим треба пригадати, що найважливішою прикметою та здобутком УВУ є його кожночасне й дотеперішнє визнання місцевими державними властями, що й забезпечило його абсолювентам доступ до чужих високих шкіл та становищ. Це не значить, що доля університету була забезпечена та легка. Його існування є матеріальним чудом, бо цю матеріальну базу треба було і треба ще й сьогодні кожного дня зусильно забезпечувати. Це признання для проф. Мірчука та його наслідників не є в ніякому випадку признанням для української спільноти, яка по-мачушиному трактує цю виняткову, плідну й успішну установу. Прикладом хай служить саме видання цього збірника, кошти на видання якого мусів зібрати сам редактор, відбуваючи науководопвідну подорож до не дуже щедрого для української Європи "вуйка з Америки". "Nemo profeta in patria sua" — УВУ не тільки знає, але й дотримується цієї засади й поновними признаннями чужинців переборює своїх невірних Томів на їхню ж таки користь.

Не диво отож, що ця рецензія-анотація про вихід цієї книжки починається з пригадки про історію УВУ. Не диво теж, що в збірнику знаходимо табло всіх ректорів УВУ від 1921 до 1971. Постать проф. Івана Мірчука була символом УВУ для соток студентів, що в трудний повоєнний період знайшли в ньому конкретний змісл для свого

еміграційного існування та можливість включити себе в українську спільноту. Підписаний разом з незчисленними розсіяними сьогодні по всьому світу колишніми студентами УВУ може засвідчити, якими симпатичними, відкритими і заохочуючими були вписи на Університет та пізніші студійні й адміністративні контакти з проф. Іваном Мірчуком. Роз'їхавшись пізніше на студії або на працю на чужі університети, цей вплив та символ проф. І. Мірчука залишилися незатертими. Тому й приємно взяти до рук сьогодні цей скромний пам'ятник на його пошану.

У збірнику надруковані статті історичні (М. Андрусак, Н. Полонська-Василенко, М. Міллер), мовознавчі й літературні (О. Горбач, В. Жила, П. Ковалів, В. Лев, о. І. Назарко, К. Біда, В. Буйняк), правничі (Я. Падох, М. Чубатий), з ділянки точних наук (М. Міщенко, О. Андрушків) та етнопсихологічні (О. Кульчицький, В. Янів), — ці останні є безпосереднім нав'язанням до студій самого І. Мірчука. Про це декілька слів.

Мірчук був професором філософії. Досліджуючи історію української філософії, йому довелося зупинятися над характеристичними рисами української філософії. Це й привело його до дальших численних менших і більших праць про світогляд українського народу, й певної типологізації українців серед слов'ян. Ці праці здобули йому добру репутацію спеціаліста української та слов'янських філософій. Професори Кульчицький та Янів дають у своїх статтях методологічний та систематичний огляд його праць з ділянки типології понять та прикмет українського світогляду й вдачі. Ця ділянка дослідів досить проблематична з концепційного боку та з методологічних причин. Зокрема треба попереджувати проти "субстанціалізації" національних характерів та спрощених протиставлень. Сьогодні вже ясніше, що в цих дослідях треба дотримуватися соціологічних та культурно-антропологічних позитивних методів і не виходити поза фактологічні ствердження. Залишається, однак, історичним фактом, що всі культури, і в їх межах різні ділянки життя позначаються характеристичними рисами "вихідної персональності" даної культури. Можна, отже, сказати, що поза давнішими причинками, І. Мірчук, а сьогодні О. Кульчицький та В. Янів започаткували в нас ще слабо розвинену й мало заступлену культурну антропологію.

На окрему увагу заслуговують спогади та біографічні (причинки про проф. Івана Мірчука (Р. Голят, Н. Полонська-Василенко, В. Стецюк, Г. Штатдтмюлер, К. Кисілевський, Харак, Рейнфельдер). Ці спогади potwierджують те, що було вже сказано про пов'язання Мірчука з УВУ. Крім того, дуже виразно з'ясована інформативна роля Мірчука серед чужинців. Його синтетичні-енциклопедичні твори німецькою, англійською та українською мовами про історію української культури є тривалими джерельними довідниками для чужинців. Мірчук зумів бути не тільки організатором українського університетського життя, але й

активним учасником міжнародного філософічного середовища й безперечним і віродостойним джерелом для німецьких наукових та культурних кіл в справах дослідів української культури. Спогади проф. Штадтмюлера та радника Рейнфельдера потверджують це. При цій нагоді треба згадати, що збірникові бракує докладної біографії та бібліографії праць проф. І. Мірчука й що період його директорування в Українському Науковому Інституті в Берліні є зовсім не з'ясований.

Дозволимо собі ствердити на закінчення й на підкреслення ваги цього збірника, що життя, творчість та обставини життя проф. Івана Мірчука є важливим аспектом історії української діаспори.

*Кирило Митрович*



## Халеп'я халепи не принесе

Валентин Дрозд, *ИРІЙ*, оповідання, повість (Київ: Радянський письменник, 1974), стор. 244.

З цікавістю і надією чекав український читач на нові твори талановитого молодого прозаїка Володимира Дрозда, еміграційному читачеві відомого головне як автора гостро скритикованої повісти *Катастрофа*.

Але читач, мабуть, глибоко розчарується, прочитавши нову його збірку *Ирій*, що містить три оповідання, щось в роді нарису-шоденника і повість "Ирій". Автор зосередив свою увагу на опис сільського життя малого села Халеп'я на Київщині. Поїхав він туди, тікаючи "від літературних схем" (стор. 70). А, на жаль, в'їхав саме ж у ті літературні схеми.

Герої перших трьох оповідань, як і нарису, — голова колгоспу, парторг, й інші активно працюючі люди, що їхні постаті у своїй виключній ідеальності читачеві знайомі, власне, з тієї колгоспної літератури. Вони, як і соняшна краса села, відповідають тому ідеальному образу села і колгоспу, широких піль соняшників і золотої пшениці, що його читач, який виріс на такій літературі, в реальності марно шукає. Замість сонцем залитих ланів, замість пахучих вишень і яблунь-дичок, замість чепурних, біленьких хаток, півнів і тієї традиційної в нашій літературі ідилії, він у дійсності бачить безбарвне, сіре село з проблемою соціальних ножиць між селом і містом. Замість позитивних, відданих народові і праці, широпривітних парторгів і працівників, він бачить економічний розлад, похмурих, непривітних людей, що за чаркою помітно веселять.

Психологічні моменти в накресленні епізодів перших оповідань правдиві і свідчать про талант письменника. Ідилія села, захоплення природою, однак, свідчать про те, що автор село те сприймає, як міщух, що відкриває для себе природу. Євген Гуцало, що в тім селі виріс і зріс як автор, тут креслить ошадніше, і тим самим переконає своїм глибшим зв'язком з описаним.

Взагалі Дрозд тут регресував. Споконвіку наша література описувала й ідеалізувала село. І тут знову талановитий письменник втікає на село, насолоджується його природою, ідеалізує його відносини, промовчує його проблеми; і читач бачить, що ті кліше йому вже досить відомі...

Дія повісти "Ирій" відбувається в передміській атмосфері, накреслений сюжет цікавий. Підліток Михайло йде з села в місто до школи і живе в тітки і дядька на передмісті. Тітка і дядько — обивателі-міщани,

що всяким ладом намагаються дійти до найбільшого щастя — грошей. Михайло, однак, не підпадає під їхній вплив і залишається позитивним героєм.

У повісті переконливо вловлена атмосфера передміського міщанства. Однак, автор тут став жертвою власних міркувань, висловлених у нарисі: "Мимохідь ... ми вбираємо свої думки й емоції, внутрішньо правдиві і щирі, у словесну уніформу". І далі: "... у слові, видобутому не з глибини душі... є доля претенсійної фальші"(66).

Отже, письменник, намагається знайти оригінальний, однак правдивий стиль. У повісті "Ирій" — це пов'язання реалістичного опису з формами народних переказів, головне анекдот і небилиць. Довгими реченнями описана ситуація раптом переходить у гротеск, в абсурд.

Цей цікавий засіб мав би кращу функцію, наприклад, у перших оповіданнях про село, що не містять соціальної проблематики. Бо такі стилістичні засоби служать властиво тільки естетичній насолоді, чисто образовій фантазії. А в випадку такого цікавого сюжету як "Ирій", ці стилістичні експерименти заважають створенню конкретного, ясного, переконливого образу. А це зовсім не в стилі і соціалістичного реалізму, коли саме в цікавіших місцях, як постать припудреної тітки набирає форми, ця постать зразу ж розпливається в мовних гротесках, в сюрреалістичному образі.

Намагання експериментувати прозовим стилем дуже похвальне. Намагання відійти від штампів — ще краще. І, можливо, для Володимира Дрозда його Халеп'я справді таке ідилічне, як воно представляється в оповіданнях і нарисі. (Звісно, не нам тут судити, що Халеп'я не принесе авторові такої халепи як *Катастрофа*). Такий поворот зрозумілий з чисто людських міркувань. З літературних, однак, навіть з позицій соціалістичного реалізму, ця дорога — регрес. Бо на цій ниві вже працювали переконливіше.

*Катерина Горбач*

## ”Історія України в образках”

Відома пословиця каже: ”Один образ вартий тисячу слів”. В такому плані думав педагог Іван Струк (Філядельфія), змонтувавши зовсім оригінальну збірку прозірок (2 × 2), які своїм змістом дають перекрій всієї історії України від трипільської культури до 20 віку. Його *Історія України в образках* (в скороченні ІУВО) опрацьована українською й англійською мовами, тобто включає друковані посібники і звукозапис на магнетних касетках двома мовами. ІУВО складається із 80 прозірок, більшого типу величиною 40 мм, які можна висвітлювати кожним діяпозитивним прожектором без додаткових влаштувань. В продажі є вже друге вдосконалене видання цієї збірки прозірок.

ІУВО вможливує пізнати елементарні факти історії України сучасною зорово-слуховою системою, загально практикованою в школах. Інструктори можуть замовляти або друкований підручник або звукову касетку українською чи англійською мовами, згідно з вимогами своєї програми. Обидва друковані підручники мають однакове нумерування: так само позначено й самі прозірки. До позитивів такої системи належить те, що вчитель чи прелегент може затриматися на певних образах довше чи коротше, достосовуючи їх до власних нотаток. Друкований чи звуковий матеріал є лише пропонований, орієнтаційний засіб при висвітлюванні ІУВО. Зорові враження із кольорових образів — назагал добрі. Друковані підручники (офсет) теж виконані старанно і роблять позитивне враження.

Як піонерська ініціатива, ІУВО проф. І. Струка є вартісною й потрібною спробою, що все таки вимагає дальших вдосконалень, якщо збірка має вповні виконати своє завдання. До недоліків цієї збірки належать такі справи. Неодностайно вийшли деякі терміни на картах (мапах), бо раз подано ”Kiev”, але є теж ”Kyiv”, що дезорієнтує глядача. Деякі історичні пам’ятки подані в мистецькій інтерпретації, коли слідувало б їх представити у фотографіях. До таких належали: Церква Св. Софії у Києві, Св. Юр у Львові, національний прапор. Представлено Тараса Бульбу — постать неісторичну, походження тільки літературного, таку, як наприклад, Наталка Полтавка. Є також новотвір: Княжа Держава названа ”Українською Імперією” а в перекладі ”Ukrainian Empire”, термін дуже дивний, бо вже масмо давно усталені тут поняття в українській та англійській літературі. До неодностайностей в англійському тексті належить назва Галицько-Волинської Держави, яку подається в тексті як ”Halych-Volhynian State” і теж як ”Halych-Volhynian Kingdom” тоді, як у звуковій частині є в добавку ”Halych-Volhynian Princedom”.

Крім цього, до англomовної частини вжито замість усталених вже відповідників, їх українські оригінали, як наприклад, "Дніпро" замість прийнятого "Dnieper". На звуковій тасьмі диктор вимовляє точно "Київ", і в додатку вживає такі оригінальні українські терміни як "киянин" (замість "Kievite"), "воевода", "собор", які англomовному слухачеві незрозумілі. Коли в тексті стоїть прийняте "cossack", диктор говорить звичайно, "козак", — незнаний звук для пересічного неукраїнського слухача. Литовське Князівство англomовний диктор вимовляє дуже нещасливо: "Гренд Дучші..". Врешті сама назва англomовного видання є дослівним перекладом українського; замість "History of Ukraine in Pictures" краще звучала б назва "Pictorial History of Ukraine" бо така відповідає англomовній синтаксі. Проте можна ствердити, що саме англomовна версія (у звуковій частині) виголошена краще за українську бо має більш сприйнятливого диктора. Мої більш детальні завваги власне до цієї частини зумовлені тільки тим, що англomовне видання має у виданні ІУВО подвійне завдання й відповідальність: вчити про нашу батьківщину та репрезентувати її між аналогічними збірками прозрірок інших народів.

Звукова частина є певним скороченням друкованих підручників. Проте текст диктора можна б ще перевірити у деяких місцях; коли оглядаємо картину, нам непотрібно фраз, як "тут ми бачимо...", "на цьому образку зображено..." Деякі речення тексту звучать надто побожно; Ярослава Мудрого окреслено як "маєстатичну постать", а Короля Данила як "дуже поважну особу". В українській версії такі звернення можна відповідно відчути, але в дослівному перекладі на англійське, фрази "This Majestic Personage" або "Dignified Personage" легко можуть викликати ефект зовсім протилежний від інтенцій автора. Американська психіка не сприймає високих титулів і надто поважного тону так, як цього ми хотіли б, і змагає до легших, ясніших форм. Американські прелегенти волють вдатись до жарту, ніж надто важкого викладу. Це, зрештою, складна й окрема тема методології чи психології, якій тут не місце.

Можна б мати ще додаткові побажання до закінчення (фіналу) ІУВО. Історія України у всіх її головних етапах мала свої піднесення, але в ІУВО (зрештою зовсім об'єктивно) показано з рівною послідовністю зник і руїну держави. Чи не було б вказане не кінчати ІУВО на руїнах 20 століття, а додати ще кілька прозрірок з Церкви Св.Софії в Римі (зверхній і внутрішній вигляд), Гарвардського Центру чи пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні? Такі додатки умотивовані не лише психологічно, але допомагають у розумінні української сучасности взагалі.

Всі дуже сконденсовані історії України є й мусять бути лише географічно-політичними оглядами. Отже, такі стислі виклади, скажیم 19 і 20 століття дають молодій людині досить мало, бо в них немає захоплюючого матеріалу, притаманному державним народам. (Не думаю тут

про студентів-спеціалістів, які до української проблеми мають відповідну підготову і стислих історій не потребують вживати). Молода людина — українець шукатиме в тих століттях за джерелом гордості на свою національну приналежність; і українець, а тим більш чужинець побачить у трагічній політиці тих двох століть куди більш невдач ніж здобутків.

Історії не змінити, але її конче треба відтворити вповні, у всіх аспектах. Крім втраченої державної самостійності є ще дуже істотна і невтрачена культурна самобутність. Власне цю незалежність української культури дуже треба зібрати у найкращих її виявах і передати масово сучасному глядачеві методом ІУВО. Йдеться про найважливіших представників цієї культури, яких виростили 19-20 століття, і про яких світ знає зачасто з чужих джерел: Шевченко, Тичина, Стефаник, Архипенко, Грищенко, Нарбут, Кошиць, Людкевич, Лятошинський, Довженко, Курбас як і теж ряд інших мистців, науковців, спортовців, акторів кіна із світовим ім'ям. Мені здається, що в розкритті цього матеріалу є великі можливості, сильний, досі невикористаний потенціал. Ось приклад: *Українська ікона* мистецтвознавця Святослава Гординського, солідне видання українською й англійською мовами — студія частини суворої української історії. Але який самобутній, вдячний матеріал для чужого дослідника чи для української людини!

Багато і різно пишуть у нас про поняття національної ідентичності. Євген Онацький наводить в *Українській Малій Енциклопедії* (стор. 1104) одну таку концепцію, яка в силі інтерпретації переходить навіть свідомість етнографічної спільності, чи відчуття спільного етнічного пня. Таку концепцію національної ідентичності в її найсильнішій формі відзначає "пам'ять про великі речі, здійснені в тій нації в минулому і спільне бажання повнити їх у майбутньому". А саме в ділянці нашої культури здійснено і далі здійснюються речі дійсно великі і дійсно важливі для української людини і для світу.

*Роман Савицький, мол.*

## УКРАЇНСЬКІ ТА ІНШІ ПОЛІТИЧНІ В'ЯЗНІ ПЕРМСЬКОГО ТАБОРУ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО СЕБЕ ТА УМОВИ, В ЯКИХ ВОНИ ЖИВУТЬ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР, 25 березня 1975. На Захід про-дістався дуже вимовний документ самвидаву, що поширюється в СРСР, а саме запис інтерв'ю, що його вдалося провести діячам руху опору в Радянському Союзі з групою політичних в'язнів Пермського конц-табору при кінці 1974 року. В інтерв'ю брали участь українські політичні в'язні Іван Світличний, Іван Кандиба, Ігор Калинець, Євген Пришляк і Зіновій Антонюк, євреї Семен Глузман, Йосиф Мешенер, Ар'є-Лейб Хног і Лев Ягман, росіянин Володимир Балаханов і вірменин Баграт Шахверд'ян.

В'язні говорили насамперед про умови ізоляції, в яких їх держать таборіві власті. І. Калинець говорив:

"Мені ясно, що це робиться тільки для того, щоб приховати факти і вчинки, що суперечать міжнародним юридичним і моральним нормам і постановам радянської конституції. Мене, наприклад, судили лише за літературну творчість, яка взагалі не мала ані антирадянського напрямку, ані помітнішого суспільно-політичного характеру. Смішно й казати, що у моїй "справі" були будь-які державні чи військові таємниці. Але мою справу розглядали на закритому процесі, на який не допущено навіть найближчої родини. І це зрозуміло: справи властиво нема, "дуже небезпечний державний злочин" вичерпався кількома шілкою неpolітичними поезіями і це могло здивувати навіть радянську людину, що звикла до усього.

"Такі самі були "справи" В. Стуса, Є. Сверстюка, М. Осадчого і багатьох інших. А. М. (?) Горбала засудили на 5 років таборів і 2 роки заслання за один-єдиний вірш "Дума".

На питання про правне становище в'язнів, І. Кандиба відповів:

"Це відома справа, що радянські власті заперечують взагалі наявність політичних в'язнів і забороняють нам називати себе політ-в'язнями. Ця традиція має свій початок ще у царській Росії, лише тоді політичних в'язнів називали "державними злочинцями", а сьогодні вони є ще й "дуже небезпечними".

"Різниця ще й та, що в СРСР "дуже небезпечних державних злочинців" є багато більше, ніж їх було у царській Росії і власті відносяться до них більш жорстоко.

”Становище політичних в’язнів в СРСР має одну важливу особливість: Якщо рахувати, що в СРСР дійсно існує конституція, та що вона є основним законом, тоді більшість т. зв. політв’язнів засудили за порушення конституції незаконно — за одну спробу покористуватися проголошеними конституцією правами. У стислому значенні цього слова, таких людей важко взагалі назвати політиками. Але практично існує також кримінальний кодекс, який називає, проголошені конституцією користування основними демократичними правами, злочином, а людей, які насмілились на таке, — ”дуже небезпечними державними злочинцями”.

”Тому і політв’язні трактують себе і свої вчинки по-різному: хто має на увазі конституцію як закон, — вважає себе невинним, хто покликається на кодекс, визнає свою провину. Таким чином становище політичних в’язнів в СРСР є двоєке вже в самих початках”.

Л. Ягман до цього додав:

”Таку саму розбіжність як між паперовою конституцією і реальним кодексом, ми бачимо також в постановах виправно-трудового кодексу і дійсними правами політв’язня.

”Наведу кілька прикладів: В преамбулі основ виправно-трудового кодексу говориться про те, що відбування покарання не повинно спричинювати фізичні і моральні терпіння.

”Як тоді розуміти так часто застосовуване переведення в’язня до приміщення камерного типу (ізолятор) на час до 6 місяців, де видають харчі за гіркою нормою № 9. Та це ж добре придуманий спосіб підірвати здоров’я людини. Ви можете уявити собі, що оначає харчуватися протягом півроку за зниженою нормою, коли нормальне таборове харчування, згідно з твердженням таборових лікарів (робітників МВД), по кількох роках, як закон, викликає шлункові недуги”.

І. Кандиба сказав ще :

”Політв’язнів неросійської національності обмежують у правах зокрема. Їх вивозять за межі їх республік в чужі краї і примушують жити в умовах дуже гострого клімату, до якого вони не звикли.

”Навіть на побачення, передбачені законом, їх родини не завжди можуть приїздити. Від цього терплять не тільки політв’язні, але і їх родичі; родини в таких випадках розбиваються. Це якраз і в інтересі властей і вони свідомо сприяють цьому, а потім пояснюють, що це, мовляв, діється з політичних мотивів. Політв’язнів неросіян змушують комунікуватися з адміністрацією тільки російською мовою, а висилку і передачу листів затримують під претекстом, що вони написані неросійською мовою. На побаченнях забороняють розмовляти рідною мовою навіть з родичами. Численні прохання і домагання політв’язнів, щоб вони відбували свої покарання на територіях своїх республік, відкидають”.

Про умови праці в'язнів З. Антонюк говорив:

"Широко застосовується примусове поєднання робіт (без оплати, звичайно!). Кількість годин у нічних змінах не є точно визначена. Часто примушують працювати підряд дві зміни (без будь-якої оплати за надпрограмові години), немає скорочених годин праці на шкідливій для здоров'я роботі (або будь-якої компенсації за роботу понад норму); додаткове харчування (звичайно порошокване молоко) видають не часто і не усім, яким належиться (стало своєрідною нагородою). Графіки суміжності — звичайна фікція: немає умов для відпочинку другої зміни (житлові секції дуже великі, у них знаходяться усі зміни)... В теорії виробництво працює на дві зміни, а фактично на три (друга зміна працює дві зміни підряд)".

А Хног додав:

"... Напіввійськовий режим з вічними перевітками, як удень так і вночі, шикуння і ходження в лавах, життя в казармних приміщеннях — по сорок людей і більше в одній секції, в'язничний одяг і взуття, принизливий для людської гідності ярлик з прізвиськом, нашитий на верхній одязі кожного в'язня, малокальорійне одноманітне харчування за 43 копійки денно і т. п."

На питання, які існують взаємини між політв'язнями, С. Глузман сказав:

"Загально я можу підкреслити, що тут я вперше побачив інтернаціоналізм не на словах, а на дії, зокрема між тими, що їх називають "буржуазними націоналістами", дарма, що КГБ і МВД уже довгі роки послідовно намагається посварити між собою політв'язнів різних національностей".

Про різні групи українських політв'язнів говорив Є. Пришляк:

"Зараз після війни в концтаборах було багато політв'язнів, категорії яких визначали словом "за війну". Частина з них звільнили, дехто вмер, інші сидять ще й досі. Таких "злочинців" судять ще й тепер і привозять до таборів — з якою метою, думаю, усім відомо. У цій категорії до 60-их років були переважно учасники українського збройного підпілля, їх родини і такі, які матеріально і морально підтримували підпілля. Це була переважно сільська молодь, відтак робітники-ремісники, далі студенти й інтелігенція. Такий самий був склад політв'язнів з Прибалтики. Їх засуди були жорстокі — від 10 до 25 років; багато з них загинуло у тяжких умовах таборів. В 1957 році більшість з них звільнили, деяких перед закінченням строку; ті що залишилися, це люди з знищеним здоров'ям і розхитаною нервовою системою.

"Після цілковитого знищення збройного підпілля, у другій половині 50-их років у тюрми і концтабори почали привозити політв'язнів іншої категорії. Це були переважно люди, що виростили і дозріли при радянській владі — майже усі інтелігенти і робітники. Вони бачили, що в країні немає елементарних демократичних свобод і рішили домагатися і



боротися за них. Прийшли нові арешти і розправи. В 1961 році у Львові судили групу 7 чоловіків (усі з середньою і вищою освітою) за те, що вони, покликаючись на відповідну статтю конституції, провадили пропаганду за вихід України з Радянського Союзу (група Лук'яненко-Кандиби).

"В наступному році судили групу 20 людей — організації "Українського національного комітету", метою якого було друкувати і розповсюджувати літературу, яка голосила ідею незалежності України. Двоє осіб з тієї групи розстріляли, інших запроторили до таборів на 5 до 15 років. Близько 20 чоловіків судили у Львові, Івано-Франківську, Києві та інших містах України в 1965 році за виступи й оборону демократичних свобод. В 1967 році в Івано-Франківську судили організацію "Український національний фронт", що видавала і розповсюджувала самвидавну літературу. Усі судилища годі перерахувати, але характерною рисою їх було те, що під репресії підпадали письменники, художники, наукові робітники й інтелігенція у найвищому розумінні".

На питання, якими засобами можуть в'язні боротися за свої права, Світличний відповів:

"На окрему увагу заслуговує така форма боротьби як голодівка. До неї ставиться і адміністрація табору і в'язні по-різному. "Себе ж калічите", не без злорадності говорили деякі офіцери, коли у травні-червні цього року (1974), протестуючи проти сваволі таборової адміністрації, більша група в'язнів провела одномісячну голодівку.

"Звичайно, голодівка у радянському таборі, з якого в'язень не може повідомити навіть родину, а про більший розголос і мови немає, далеко не така ефективна, як у інших країнах. Але і тут вона дає свої висліди, і це не випадковість, що в'язні часто користуються цим засобом. Я перебуваю в таборі менше як рік, а вже брав участь у чотирьох голодівках. До тепер таким чином вдалося бодай у якійсь мірі звернути увагу вищих інстанцій на ситуацію в таборі. Лише під час голодівки і після неї до табору приїжджають представники вищих органів і пробують вияснити ситуацію на місці. Та оскільки різних безчинств таборової адміністрації усе багато, то на деякі звертають увагу і бодай частково стараються усунути їх. Мені, наприклад, в кінці 1973 року забрали наукові записки на філологічні теми. Більше як півроку я намагався без успіху довідатися, що з ними зробили і коли вже рішив, що вони пропали, мені їх несподівано повернули якраз під час голодівки".

Дуже характеристичні відповіді дали в'язні на питання, чи жаліють, що доля привела їх до концтаборів. Ось ці відповіді —

3. Антонюк:

"Коли я оціню моє життя хоча б від початку 1960-их років і аналізую механізм здійснювання того, що називається "законність" у

відношенні до інакшесдумаючих, то мені жаль, що я пізно відчув себе громадянином, а до того часу був тільки пасивним обсерватором соціологічних процесів у радянському суспільстві. Про різні сторони радянської законности я знав тільки з різних поголосок, тому я радий, що тепер я маю змогу випробувати усе на власній шкурі... "Хто не був в ДОПР-і, той не громадянин".

Лев Ягман:

"Чи я жалію? Звичайно, я не відчуваю особливого задоволення з приводу того, що мене розлучили з моєю ріднею, позбавили елементарних благ нормального людського буття, що загнали за колючу огорожу. Зрозуміло, що усе це залишить слід, відіб'ється на здоров'ї і до якоїсь міри вплине на характер, внесе нові елементи у світогляд. Це певне. Проте я переконаний, що якраз ув'язнення звільнило мене від тої "інтелектуальної м'якотілости", у чому свого часу Ленін обвинувачував інтелігенцію, і за тим я не жалію".

Ар'є Хног:

"Жаль бути довгі роки від родини і батьківщини. Та рівночасно у багатьох відношеннях я задоволений. Арешт і суд наді мною і моїми товаришами був одним з факторів, що причинився до зміни радянської політики у відношенні до еміграції жидів..."

Ігор Калинець:

"Як кожен в'язень болю серцем за свободою, але враховуючи тверезо сьогоднішню пригноблюючу ситуацію на Україні, я волю табір і, як казав Антонич, "хвалю життя жорстоке і сукате". Воно дає мені друзів, відданість яких виявляється у щоденних випробуваннях, а не у богемі. І тут знову згадую молитву Антонича:

"але молімся зорям дальнім  
щоб нам дали на світі цім  
життя величне і страдальне".

Іван Кандиба:

"Я ніяк не жалію, що станув на шлях, який привів мене до конц-табору, та ще й на такий довгий час. Не можу жаліти за втраченною свободою, якої не мав. Хіба можна почувати себе вільним, коли ти свідомий, що твоя батьківщина у неволі. Тут приходиться переживати багато труднощів, але я відчуваю морально краще ніж тоді, коли формально ніби свобідний, я не міг причинитися до покращання долі моєї батьківщини. Чим довше я перебуваю в цих умовах, тим ясніше усвідомляю собі, що я вибрав правильний шлях і що справжня свобода наступить лише тоді, коли визволиться моя батьківщина — Україна".

Сава Глузман:

"Так, жалію. Незалежно від того, що я тут, я не тільки відбуваю "строк покарання". На волі я міг би більш активно протидіяти злочинній ескульпації здорових людей. Я психіатр, отже компетентна людина, а в той же час активно протестують проти ескульпацій в СРСР представники різних професій, на жаль, за винятком психіатрів. Для

цього є об'єктивна причина. Мій друг Леонід Плющ перебуває у спеціальній психіатричній лікарні МВД...”

Іван Світличний:

“Перехід від “свободи” до “несвободи” не був у мене такий різкий, як у декого. Довгі роки перед арештом я не міг знайти праці за фахом, мої літературні твори, що не мали жадних антирадянських спрямувань, не були друковані тільки тому, що моє прізвище не було приємне для офіційних кіл, словом і до часу арешту, я у дійсності був поза законом. У цьому відношенні після арешту я багато не втратив. Звичайно, це важко по кілька років не бачити дружини, матері, близьких друзів і родичів, з якими раніше ділив усі радості і турботи. Крім цього головним сенсом мого життя була філологічна праця, а не “політика”. Тут у таборі для таких професій немає елементарних умов.

“Арешт, суд, ув'язнення і випробування з цим зв'язані, звільнили мене від деяких наївних ілюзій, спричинилися до більш серйозного з'ясування моральних переконань, і у цьому відношенні ця життєва школа багатша ніж кабінетна. Я втратив деяких друзів, які не витримали важких випробувань, але скріпилася моя дружба з іншими, а крім цього я придбав друзів, про яких раніше я не міг навіть мріяти. Крім того, тут у таборі, я, як літератор, можу спостерігати стільки різnorodних характерів, знайомитися з такими неймовірними людськими долями, яких на свободі я не стрінув би за усе моє життя. Тому мені важко сказати, чи я більше втратив чи більше здобув, чи навпаки. Та як би не було, на свою долю я не нарікаю і моїм друзям на волі не завидую”.

Владімір Балаханов:

“Не жалію...”

Баграт Шахверд'ян:

“Я знав яка мене доля чекає. Але без жертв свободи не дістанеш! Для справжнього патріота боротьба за незалежність своєї батьківщини — це щастя і честь і змісл життя. Боротьба до остаточної перемоги! Це наша девіза! Наша форма боротьби — мирна, чесна, хоч проти нас підступність, жорстокість і деспотизм. Нас можливо знищити фізично, але перемогти неможливо! Хоч мені важко у концтаборі, важко миритися з знущаннями, з примусовим, важким, принижуючим людську гідність режимом, від своїх ідей і цілей я не відмовлюся і не відступлю. Хоч я погано себе почуваю (хвороба серця, шлунка і т. д.), але сила волі, стійкість, духовна енергія, надія і мрія дають мені силу. В концтаборі я пізнав і побачив багато людей, які сидять 25 і більше років, молодих патріотів-демократів. Це для мене університет життя. Люди десятків національностей — українці за незалежну Україну, прибалтійці, яких єдина вина у тому, що вони безмежно люблять свою батьківщину, євреї, які хочуть жити на своїй батьківщині — Ізраїлі, молоді люди різних національностей — за демократичну перебудову суспільства. Вина усіх

їх у тому, що вони хочуть жити вільно і достойно.

”Я люблю життя і свободу. Я хочу мати вільну демократичну єдину Вірменію. І не моя вина, що я родився тут і що я такий. Я не розумію, як деякі державні, політичні і суспільні діячі заявляють, що репресії проти патріотів і демократів, їхні арешти й ув'язнення у психіатричних лікарнях, тюрмах і концентраційних таборах, це внутрішня справа СРСР. Нам політв'язням, очевидно, нижче гідності торгувати власним сумлінням”.

■

Повний текст інтерв'ю політв'язнів пермських таборів появиться незабаром у видавництві ”Сучасність”.

\* \* \*

## **ЗВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК-В'ЯЗНІВ МОРДОВСЬКИХ ТАБОРІВ**

Нью-Йорк. (Пресова Служба ЗП УГВР, 1 квітня 1975. Щойно останньо одержано за кордоном звернення, що його ще при кінці 1973 року вислала група українських жінок, ув'язнених у Мордовських таборах примусової праці на адресу президента Міжнародного ПЕН-Клубу та інших діячів і установ. Під зверненням, що має характер новорічного привітання і яке було поширене у самвидаві, немає прізвищ авторів.

Текст його такий:

”Президентові ПЕН-Клубу Генріху Беллю, президентові Світової федерації медичних працівників, головам і керівникам міжнародних жіночих, творчих і профспілкових організацій, організації Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

”Новорічне побажання Вам і Вашим землякам є неможливе без віри в цивілізацію, ідеалом якої стане священність людського життя. Ми, жінки, які опинилися у царстві Діда Мороза, зберігаємо віру, що вінки з колючого дроту будуть відкинуті розумом й ідеалами наших сучасників.

З пошаною, політв'язні українці, Мордовія, грудень 1973”.

Разом з цим зверненням, українські жінки вислали друге привітання до ”друзів у зовнішній зоні”, себто до усіх, хто живе в СРСР поза межами таборів та в'язниць, бо так називають політичні в'язні Радянський Союз, в протиставленні до ”внутрішньої зони”, значить, в'язниць і таборів.

Ось це звернення:

”Усім друзям поза внутрішньою зоною. З Новим Роком, дорогі і вірні! Щастя Вам, надхнення, віри і свободи!

Мордовія, грудень 1973”

## **ЗІНОВІЙ АНТОНЮК ПРОТЕСТУЄ ПРОТИ РОСІЙСЬКОГО ШОВІНІЗМУ ОФІЦЕРІВ МВД ЛИСТИ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК-В'ЯЗНІВ ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПРОКУРОРОВІ СРСР**

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 10 квітня 1975. На Заході одержано заяву Зіновія Антонюка, ув'язненого у Пермському таборі ВС 389/35, яку він вислав 20 червня 1974 року до завідувача відділом адміністративних органів ЦК КПРС. У цій заяві З. Антонюк пише про комісію з Москви, яка в червні 1974 року розглядала у таборі скаргу в'язнів, що вони її вислали в травні 1974 до ЦК КПРС. Комісію очолював підполковник МВД Анастасов і працівник прокуратури РСФСР, Рижов.

Антонюк пише: "Замість розгляду скарги, я був 20 червня 1974 року свідком вияву грубого великодержавного шовінізму збоку підполковника Анастасова, який образив мої законні національні права, гарантовані конституцією СРСР. Він мені заявив дослівно так: "А на якій мові ви листуетесь? А чи не краще написати вам вашій дружині, щоб вона попросила сусідку, щоб та написала листа російською мовою?..."

Далі Антонюк пише: "Можна б було знехтувати це хамське ставлення до неросіянина, як нехтуеш майже щоденно численні подібні випадки, списуючи їх на конто некультурности і дикунства того чи іншого носія державного шовінізму. Але в даному випадку йдеться про представника МВД з Москви з чималою владою і з дорученням розібратися в практиці безправ'я і сваволі, що її стосують у таборівій колонії. Коли чуєш образливі слова на адресу українців (не інакше як хахлів)збоку прапорщиків, чи дижурних офіцерів колонії, ковтаєш їх мовчки, беручи їх на рахунок низького культурного рівня носіїв інтернаціональних ідей... Коли ж бачиш подібні прояви українофобії збоку адміністрації — це обурює..."

Рівночасно одержано на Заході листи С. Шабатури, І. Сенік, Н. Строкатої і Н. Світличної, вислані ще 1973 року генеральному прокуророві СРСР А. Руденкові.

Стефа Шабатура у своєму листі з 12 червня 1973 р. пише: "Потомки будуть говорити про нашу добу, як про добу великих наукових і технічних досягнень, але не як про добу гармонійного розвитку особистости. Про який розвиток може бути мова, якщо кровоносні судини культури періодично перерізуються в кабінетах слідчих і в залах судових розправ? Але як довго все це може діятись безкарно? А може ви поділяєте концепцію Шервуда Андерсона про те, що "кожна людина на світі — Христос, і кожна буде розп'ята?" Якщо так, то я готова бути розп'ятою за свою землю, за свій народ, якому не дозволяють випростуватися на

повний зріст або орди Батія, або гнобителі "царствующого дома", або діяльність ваших колег колишніх і теперішніх".

Ірина Сенік в листі з 5 грудня 1973 р. пише: "Мені, що виплакала пережите у стрічках кількасот віршів,... прийшлося дожити до судових процесів над поезією і поетами". Поетеса вказує, що переслідування і ув'язнення є насильством над правами людини, які є записані в Деклярації ООН, що під нею поклав свій підпис СРСР.

Таке саме обвинувачення робить Надія Світлична у своєму листі з 10 грудня 1973. Вона, між іншим, пише: "Мене фактично позбавили не тільки свободи, але і материнства, бо необережна довірливість у такі документи як конституція СРСР і Деклярація прав людини, привели мене у тюрму. Не вони, але кримінальний кодекс узяв верх над конституційними гарантіями свободи слова і гарантіями, що випливають з міжнародних умов про права людини".

Ніна Строката в листі з 10 грудня 1973 пише: "Якщо право влади над думкою є суттю соціалістичної демократії, то правду буде мати кожний, хто відкине існування такої демократії".

Кінчаючи свої листи, усі чотири жінки заявляють, що будуть вести голодівку в обороні своїх прав.

Повний текст вищезгаданих документів буде надрукований окремо.

### 3 життя українців у світі

■

Підготовка до відкриття пам'ятника Тарасові Шевченкові в Парагваю продовжується. В місті Енкарнасіоні відбулося в березні 1975 року, з нагоди 360-річчя його заснування, відкриття площі-парку, де буде поставлений пам'ятник. Заходами управи Т-ва "Просвіта" в Енкарнасіоні та Української Центральної Репрезентації в Аргентині аргентинський скульптор Леонардо Родрігез виготовив проєкт погруддя Тараса Шевченка, що його перевезено вже до Енкарнасіону, де й започатковано будівництво мармурового п'єдесталу. Організатори побудови пам'ятника сподіваються, що його відкриття відбудеться в грудні 1975 року. В урочистості відкриття візьмуть участь українці з трьох сумежних держав — Парагваю, Аргентини і Бразилії, зокрема з їхніх прикордонних провінцій — Итапуа, Місіонес і Парана.

■

Під фірмою Об'єднання Українських Письменників "Слово" і коштом Товариства Волянців появилися в очолюваному ред. Богданом Гошовським видавництві "Євшан-зілля" в Торонто *Зібрані твори* Олекси Стефановича, одного з найвидатніших поетів української еміграції, що помер 4 січня 1970 року в Боффіало у США. Редактором й упорядником цього здійсненого з любов'ю і з великою увагою до літературної спадщини померлого поета був Богдан Бойчук і йому ж належать вступне слово до книжки, складаний портрет поета як людини та примітки. Вступну статтю написав літературознавець Іван Фізер. Літературна спадщина Олекси Стефановича зібрана в чотирьох розділах, упорядкованих і приготованих до друку самим автором на основі друкованих чи й запланованих для видання його збірок: *Поезії 1923-1926*, *Stefanos I*, *Stefanos II* та *Кінцесвітне*. В додатках надруковані "Фрагменти" — поезії, приготовані частинно автором і в більшості зібрані упорядником з різних газет і журналів чи з-поміж вилучених автором із друкованих уже збірок, два уривки перекладів О. Стефановича з поем Т. Шевченка російською мовою, як теж статті О. Стефановича про Олексу Влизька й О. Ольжича. Завершується видання бібліографією відгуків на твори О. Стефановича, альфавітним покажчиком віршів і словником новотворів і маловживаних слів. В післямові від видавництва подано коротку історію видання. Видано *Зібрані твори* Олекси Стефановича в мистецькому оформленні Любослава Гуцалюка.

■

Батьківський Комітет при школі св. Юра в Нью-Йорку (голова — Микола Галів) скликав 25 березня 1975 року пресову конференцію, присвячену розглядові загрозливого становища, в якому знайшлась ця школа. У цій 8-річній, загально-освітній цілоденній школі учиться тепер 220 українських дітей, а в чотирирічному ліцеї (академії) 168 дітей. Від 1961 року, коли завдяки масовому поселенню в США українських післявоєнних імігрантів, у самій тільки 8-річній школі було 1 100 учнів і учениць, їх число постійно меншає. Причини для цього різні: зменшене в останньому десятиріччі число народжень, виїзд молодих батьків з району, в якому знаходиться школа, у віддалені частини Нью-Йорку чи й поза Нью-Йорк, труднощі транспортації, неспроможність деяких батьків платити за навчання, що примушує їх посилати своїх дітей до безплатних публічних шкіл й ін. Це діється з втратою для самих дітей. В програму навчання всіх клас школи св. Юра включена кожного дня одна година для української мови, літератури, історії та географії. Таким чином молодь здобуває там більше знання в галузі українознавства, як у самих тільки суботніх, чи недільних школах, що існують в США чи то у віданні Шкільної Ради Українського Конгресового Комітету (37 шкіл з 4 тис. дітей), чи окремих православних або католицьких парафій. У зв'язку із зменшенням кількості учнів на конференції обговорено заходи для втримання і розбудови школи св. Юра, зокрема питання плянового відділювання на батьків дітей у шкільному віці, що посилають, чи плянують посилати їх до інших шкіл, організування транспортації дітей з дальших районів міста, фінансової допомоги для батьків, які неспроможні платити за навчання, популяризації цієї проблеми в ширших колах громади і таке інше.

■

Офіційний бюлетень Хорватської Академії в Америці сповістив, що ця Академія найменувала в січні 1975 року на свого члена інж. Антона Івахнюка, відомого українського культурного діяча, журналіста й перекладача, активного співробітника журналу *Сучасність*. В бюлетені підкреслено, що Антін Івахнюк, який закінчив студії архітектури в Загребі і студії славістики в Оттавському Університеті, друкує вже від багатьох років свої праці та статті про українські культурні і літературні справи в хорватських журналах і газетах і, з другого боку, інформує про Хорватію й хорватські справи в українській періодиці. Починаючи з 1930-их рр., Антін Івахнюк дописував до таких хорватських видань, як *Омлядіна*, *Грватска Смотра*, *Грватска Ревія*, *Обітель* й інші. Він був автором багатьох статей з україніки у Хорватській Енциклопедії. Українським читачам відомий Антін Івахнюк своїми статтями в таких журналах, як львівські *Дажбог*, *Обрії*, *Напередодні* та еміграційні



*Українська Трибуна, Сучасна Україна і Сучасність*. Друкує А. Івахнюк свої статті також з канадських українських газетах. Відомий новий член Хорватської Академії також із своїх перекладів з хорватської літератури українською мовою. Він перекладав твори таких хорватських письменників, як Будак, Івакіч, Назор, Сімунович, Перковіч, Коляр, Павічіч та інші. Тепер А. Івахнюк працює над українським перекладом хорватського літопису Дуклянина.

■

Американська газета в Бостоні, Масс., *Бостон Івнінг Глоб*, опублікувала статтю проф. Гарвея Фаерсайда про рішення керівництва Гарвардського Університету запросити до Гарварду сімох видатних українських науковців, які тепер або знаходяться у советських тюрмах або є на списках "неблагонадійних" в СРСР. "Гарвардський Університет гордиться тим, що він вишукує найкращих науковців в окремих ділянках, де тільки їх можна знайти. Останнього тижня це пошукування допровадило, — пише проф. Фаерсайд, до брам однієї з найважчих тюрем у Радянському Союзі". Мова тут про Владимірську тюрму і про її відомого вже у всьому світі в'язня, українського історика Валентина Мороза. До нього вислав лист-запрошення президент Гарвардського Університету Дерек С. Бок. Такі ж листи-запрошення пішли на відомі адреси, ще таких українських науковців: археолога Михайла Брайчевського, літературознавця Віктора Іванисенка, літературного критика Леоніда Махнівця, істориків Ярослава Дашкевича і Ярослава Ісаєвича та літературного критика Маргарити Малиновської.

"Всі вони — відомі науковці, які втратили свої позиції і перестали бути "особами" за свої "націоналістичні" чи "сіоністичні" погляди" — цитує проф. Фаерсайд проф. Омеляна Пріцака, голову Катедри історії України ім. Михайла Грушевського на Гарвардському Університеті.

Автор статті багато уваги і місця присвячує Валентині Морозові, пишучи, що його "справа є особлива з уваги на ступень фізичних переслідувань і його унікальний рекорд безстрашності". Подавши дані про В. Мороза і його долю у Владимірській тюрмі, він закінчує свою інформацію надією, що "Мороз, його дружина і тринадцятирічний син одержать скоро дозвіл на виїзд з країни". Він пише, що університетські чинники надіються, що "радянські власті переглянуть справу людини, одинокою провинною якої є те, що вона у своїх невеликих есеях передбачувала відродження своєї батьківщини".

## Зміст

### ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Роман Бабовал*: Розповідь про памороч.  
7 *Ліда Палій*: Казка про Кукулкана.  
15 *Ейдрієн Рич*: Границя й інші поезії.  
20 *Іван Кошелівець*: Дещо про сучасний стан української радянської літератури.  
37 *Антін В. Івахнюк*: Хорвати і славістика.  
45 *Маріян Кратохвіль*: Спогад про друга.  
53 *Василь Качуровський*: Архітектурні проєкти Радослава Жука.

### ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 58 *Іван Майстренко*: Ленін і національне питання.

### НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 74 *Мирослав Прокоп*: Про нові аспекти розвитку міжнаціональних взаємин в СРСР.  
82 *Анатоль Камінський*: Слабкість російського антирежимного політикуму.  
88 *Марта Богачевська*: Ще про "Архіпелаг ГУЛаг".  
93 *Олександр Іванов*: Національно-релігійний опір у Литві.  
98 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

### ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 100 Лист В. Некрасова акад. Снежневському.  
103 Лист С. Ф. Глузмана для відкритої публікації.

### РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 108 *Кирило Митрович*: На пошану проф. Івана Мірчука.  
111 *Катерина Горбач*: Халеп'я халепи не принесе.  
113 *Роман Савицький*: "Історія України в образах".

### 116 ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 125 З життя українців у світі.

## Адреси наших представників

*Австралія:* Library & Book Supply  
16 a Prospect Street  
Glenroy, Vic. — 3046

*Аргентина:* Cooperativa de Credito  
"Renacimiento"  
(para "Suchasnist")  
Maza 144  
Buenos Aires

*Велико-  
британія:* Mr. S. Wasylko  
4, The Hollows  
Silverdale, Wilford  
Nottingham

*Канада:* I. Eliashevsky  
118 Medland St.  
Toronto 165, Ont.

*США:* G. Lopatynski  
875 West End Ave.  
Apt. 14 B  
New York, N. Y. 10025

*Швейцарія:* Dr. Roman Prokop  
alte Landstrasse 22  
8803 Rüslikon

*Швеція:* Kyrylo Harbar  
Box 62  
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

## УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуела	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

## ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft  
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

**НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"**

**Вже появилася друком**

**ІСТОРІЯ ХВОРОБИ  
ЛЕОНІДА ПЛЮЩА**

Упорядкування і коментарі  
Тетяни Ходорович

Переклад з російської мови

Обкладинка Любослава Гуцалюка

192 стор.

Ціна 4.90 дол.

Замовлення просимо висилати на адресу В-ва:

В Європі:

'Suchasnist' e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III  
Federal Republic of Germany

В Америці:

Nina Ilnytskyj  
875 West End Ave., Apt. 14B  
New York, N. Y. 10025